

ШЫЛН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 65 (17202)

2006 чылдың
ИЮНЬ 17,
суббота

Номерни парлагже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 18.00
Садар өртээ – 5 рубль.

ИЮНЬ 18 – Медицина ажилдакчызының хүнү

Байырлалыңар-биле!

Хүндүлүг медицина ажилдакчылары!

Профессионал байырлалыңар – Медицина ажилдакчызының хүнү-биле силер бүгүдөгө чүрээмниң ханызындан изиг байырыңа чедирип тур мен!

Кайы-даа үеде эмчи мергежил эң-не харысалгалыг, эң-не буянныг болуп келген, эмчилерниң ажылы кижилерниң кады-биле дорт холбаалыг. «Кадыкшыл» деп мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелди боттандыраары-биле чонунуң кадыын камгалаарыңа өскерилгени кириген: ам эмчи, фельдшер, эмчи сестразы бодунуң участогунда өг-бүлө бүрүзүңгө чедер уjurлуг, эге дээрэинде билдинмээн аарыг сөөлүңдө барып хоочураар, кижилер аргазын чидирер болгай.

Бо белен эвес сорулга, амгы үеде хүн бүрүнүң берге чымыжы кижилерге кадыынча сагыш салыр арганы бербейн турар, а медицинаның бодунда шийтпирлеттинмээн

айтырыглар база хөй. Ынчалза-даа силер чүү-даа бооп турза, анаа болгаш ажил хүннеринде, изиг-соок дивейн, нарын болгаш чугула ажылыңарны уламчылап кылып чоруур силер.

Силерниң ажылыңар берге, ынчалза-даа кезээде хүндүткелдиг, эң-не харысалгалыг, ону күзелдиңер-биле кылып турар силер. Эмчининиң ажылы ниитилелге эң-не үнелиг чүүлдү — кижиниң кадыын, идепкейлиг амыдыралын шаңнап турар. Ол дээрге, чурттуң чогулчалыг хөгжүлдизинге эң-не чугула негелде деп бөгүн демдегеп турар бис.

Эмчи ажилдакчызы дээрге, хамактың мурнунда, бедик мөзү-шынарлыг, мергежилдинге бердинген, Гиппократтың даңгыраанга шынчы, кижилерге ынак кижилер. Ындыг негелделерни силерниң кижилер бүрүзү мергежилдерниң сүлдө-демдээ болдулар силер. Ол дээш силерге эмнедип турар кижилер четтирдим дээр, чаагай кадыкшылды силерге күзээр. А мен база бодум таламдан силер бүгү-

деге, чоок кижилеринерге каң дег кадыкшылды, ааскежикти, эки амыдыралды күзедим. Буянныг ажылыңарга улуг-улуг чедишкинниг болуңар!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

***

Хүндүлүг медицина ажилдакчылары, кадык камгалалының хоочуннары!

Магалыг байырлалыгы – Медицина ажилдакчызының хүнү-биле холбаштыр сеткилимниң ханызындан байыр чедирдим, хүлээп ап көрүңер.

Силер дээрге үнези чок байлак-кежик — чонувустуң кады болгаш амыдыралы дээш туржуп, ону камгалап турар силер. Ажил-херээр аар-берге бол, кижилерге ол кажанда-даа херек, оларга деткимче, дуза хереглеттине бээр.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тываның аалчызы

ЭЛЧИН-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

Июнь 20-ден 22-ге чедир бистиң республикага Сибириниң, Ыраккы Чөөн чүктүң болгаш Азия-Оожум океан регионунуң социал ажилдакчыларының болгаш социал педагогтарының улустар аразының конференциязы болуп эртер.

Бо хүннерде конференцияның киржикчилери кээп эгелээн: Непал Хаан күрүнениң Россия Федерациязында делегациязы – Непал Хаан күрүнениң Россияда элчини Хирания Лал Шрестха кадайы-биле, элчин чериниң хүндүлүг чөвүлекчизи Улак Дхруба, элчин чериниң чөвүлекчизи Аюш Эрдинеев составтыг чедип келген.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Шолбан Кара-оол Непал Хаан күрүнениң Россия Федерациязында элчини-биле ужурашкан. Республикага келгени дээш аалчыларга өөрүп четтиргенин ол илергейлээш, Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү турган үезинде Непалга чораанын сактып чугаалаан, ынчан аңаа Россияның парламент делегациязын баштап чоруурун бүзүрээп турган. Непалда дег, ол хире хөй буддисти дуганарны болгаш сувераннарны оон чорааны күрүнелерде кайда-даа чогул ол демдеглээн. Непалдан элчилер Будданың статузкаларын Шолбан Кара-оол бажыңында эң-не хүндүткелдиг черде чалап шыгжап чоруур.

Непал Хаан күрүнениң элчини база чылыг хүлээп алышкын дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, дагларны көөрүмгө, чуртум сагындырар, ында дег-дир мен дээш. Чазак Даргазының оралакчызын Непалга база катап аалдап чедерин чалааш, бистиң чурттары-выста найыралчы экономиктиг болгаш культура харылзааларын

моон-даа экижидериниң улуг аргалары бар деп чугаалаан. Ш.Кара-оол Непал-биле садыг, культура, шажын-чүдүлгө харылзааларын хөгжүдеринге болдунар-ла деткимчени көргүзерин бадыткап чугаалаан, чижээ, Россияге болгаш Тываге буддисти чүүлдерни эккелдирерин организаптап болур дээш.

Фото-чуруктарда – Непал

Июнь 14-те Непал Хаан күрүнениң Россияда Бүрүн эргелиг элчини Хирания Лал Шрестха Тыва Республиканың хөй-ниитизиниң төлээлери-биле ужурашкан, бодунуң чуртунуң төөгүзү, экономиказы, культуразы, шажын-чүдүлгезиниң дугайында допчузу-биле таныштырган.

Хүндүлүг аалчылар тускай делгелгени база эккеп, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрыга делгээн. 130 ажыг өңнүг фото-чуруктары тема аайы-биле мынчаар аңгылап тускайлаан: «Катманду – Непалдың найысылалы», «Люмбини – Будда Шакьямуниниң төрүттүнген чери», «Непалда буддизм» дээш, өске-даа. Делгелгени көрүкчүлөргө элчининиң чөвүлекчизи тайылбырлаан.

Харылзааны тургузар, хөгжүдөр

Непал Хаан күрүнениң Россия Федерациязында Бүрүн эргелиг элчини Хирания Лал Шрестха Тыва Республиканың массалыг информация чепсектериниң төлээлери-биле парлагга конференцияны Чазак бажыңыңа эрттирген.

Элчин баштай журналистерге

бодунуң чуртунуң географтыг байдалын, төөгүзүн, экономиказын, культуразын, чурттакчы чонунуң ажил-ижин, чаңылдарын, Непалдың Россия-биле политиктиг, экономиктиг харылзааларын болгаш бо талазы-биле кады ажилдакчыларын таныштырган. Непал — даглыг чурт, ында делегейде эң-не бедик Гималай даглары туруп турар. Чурттуң экономиказын хөгжүдеринге туризм болгаш альпинизм улуг рольдуг, оон бюджетке хөй орулга кирип турар. Чурттакчы чону мал болгаш чер ажалдыг.

Журналистерниң хөй санныг айтырыгларына элчин билдингир, тодаргай харыыларны берген. Оларны кол угланышкыны Непал Хаан күрүнези-биле Тыва Республиканың аразында экономика, культура, шажын, туризм талазы-биле найыралчы харылзааларны тургузарының болгаш хөгжүдериниң дугайында болган. Кызыл—Улан-Батор—Катманду аразынагы туристтик болгаш коммерциялыг маршрутту ажыдар дугайында ийи таланың дугуржуп тургаш кылган протоколунда айтканы чыылганнарны сонуургалын болдурган.

Элчин тыва чон биле Непалдың чурттакчыларының чаңылдарында, езулалдарында, чүдүлгезинде, аажы-чаңында демейлешкек чүүлдер барын чугаалааш, бистерни тыва национал чемнери-биле бөктүр чемгерип тур деп ол дыңнаткан.

Х. АЛАШ-ООЛ.
ЧУРУКТАРДА: ужуражылгалар үезинде.

Мерген Ондарның чуруктары.

Конференцияга уткуштур

СОЦИАЛ АЖЫЛДАКЧЫЛАР КЭЭП ТУРАР

Июнь 20-де ажыттынар социал ажилдакчыларның болгаш социал педагогтарның конференциязының дугайында чугаалап бээрин Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Е.К. Матвеевадан билээн бис.

— Екатерина Комбуевна, бо хире бедик деңгелдиг, улустар аразының конференциязын эрттирер кылдыр Тываны шилеп алганың ужуру чүл ирги?

— Эрткен чылдың күзүндө, Сеулга конференцияга, бистиң республиканы таныштырып турда, ынчаар шийтпирлээн. Ук чыыштың киржикчилери Тываны сонуургай берген, ынчангаш дараазында конференцияны биске эрттирер күзелин илергейлээн болуп турар. Оон аңгыда Сара Монгушевна Ооржак Россияның Социал педагогтарының болгаш социал ажилдакчыларының эвилелиниң Азия талазы-биле оралакчы президентизи болуп турары рольдуг болган. Мындыг бедик деңгелдиг конференция Россияның Азия кезээнге бир дугаар болуп турарын демдегеп каалы.

— Конференцияның ажылыңа кымнар киржир ирги?

— 8 даштыкы чурттан, Россияның 17 регионнарындан болгаш хоорайларындан 76 делегат киржир. Великобританиядан, Мурнуу Кореядан, Моолдан, Кыдаттан, Австралиядан, Чаа Зеландиядан, Непал Хаан күрүнеден, Гонконгтан делегациялар кээрин манап турар бис. Москвадан база Кыргызстандан киржикчилер кээр.

— Конференцияның темазың канчаар шилээнил?

— «Ниитилелге социал каттыжышкын – XXI чүс чылдың чугула негелдизи» деп тема бистиң үевиште чугаажок-ла эргежок чугула. А ниитизи-биле алыр болза, бо конференцияны Россияның социал албанының 305 чылынга болгаш Россияның Социал педагогтарының болгаш ажилдакчыларының эвилелин тургусканының 15 чылынга тураскааткан. 1701 чылда Петр I ядамыктар, аарыг кижилер, кырганнар, солуу кижилер ажаап-тежээр черни ажыдар дугайында чарлыкты үндүрген.

300 чыл эрткенде, Президент Владимир Путин профессионал байырлалды доктаадып тургузар дугайында чарлыкка ат салган, ол дээрге, чурттуң социал политиказының улуг уjur-дузанын демдеглээни ол-дур. Социал ажилдакчының хүнүн чылдың-на июнь 8-те демдеглээр.

Социал ажил дыка эргежок чугула болуп турар, ам артында чурттуң Президентизи Россияның чонунуң амыдыралының шынарын экижидер, ниитилелди социал талазы-биле кадыкшыдар, ядамик чорукту ажып эртер талазы-биле улуг сорулгаларны салган болгай. Социал ажилдакчылар кадының багайындан азы амыдыралдың кандыг-бир уржундан нарын байдалга кирген болгаш дузаламчы негеттинип турар кижилерни нарын айтырыгларын хүн бүрү шийтпирлежип турар. Тывада социал дузаламчының системазы элээн калбарган деп чугаалап болур, ынчалза-даа Великобритания, Австралия дээн ышкаш чурттарны, социал ажылы бедик деңгелдиг черлерниң дуржулганы өөренип алыры конжур чугула болбайт. Хөй-хөй кижилер бүгү делегейде мындыг ажилдың ачызында амыдыралын эки талаже өскерттип ап турар.

— Конференцияга кандыг хемчеглер болурул?

— Пленарлыг хуралга социал ажилдың дуржулганын солчур арганы бээр илеткелдерни дыңнаар, а «төгерик столдарга» бо теманың янзы-бүрү талаларын делгереде чугаалажып көөр. Чижээлээрге, педагогиктиг эртемнерниң доктору, профессор Ко Енг Чоль «Азия болгаш Оожум океан регионнарының чурттарында социал ажилдакчыларның эвилелдериниң кады ажилдакчыларының аргалары» деп темага илеткел кылыр, өске-даа илеткелдер база солун болур уjurлуг.

(Уланчызы 2-ги арында).

Байырлалыңар-биле!

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Мергежилин кончуг эки билири эмчи ажилдакчызынга тергин чугула, ооң-биле чергелештир кижилерге ынак болуру, харын-даа хуулгаазын чүүлге бүзүрел безин херек апаар. Ынанган кижилерниң кадыы, салым-чолу дээш харысалга силерге онаажып турар. Эмчилер чамдыкта боттары кадыын чидирзе-даа, аарыг кижилери дээш демисежип, тиелеп чоруур.

Кадык камгалалының ажылы чежемейниң-даа нарын, берге болза, эмчи ажилдакчызының алдар-хүндүзү кезээде бедик. Эң-не буянныг мергежилдин төлээлери чоннуң онзагай хүндүткелинге бүргеткен.

Кадык-чаагай, аас-кежиктиг болунар, чаа-чаа чедишкиннер кээп-ле турзун. Ажыл-херээңерге бердингениңер дээш, кижилерни чоок көрүп, кээргеп, оларның бергелерин үлөжип чоруунар дээш силер бүгүдеге мөгөйдим.

Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды Б.КУДЕРЕК.

Тыва Республиканың кадык камгалалының хүндүлүг ажилдакчылары болгаш хоочуннары!

Профессионал байырлалыңар – Медицина ажилдакчызының хүнү-биле чүрээмниң ханызындан байыр чедиргенимни хүлээп ап көрүңер!

Нацияның кадыын камгалаары болгаш быжыглары — күрүнениң бирги чергелиг сорулгазы. Кадык камгалалын хөгжүдериниң болгаш чаартырынын чоокку чылдарда кол угланышкынарны болза баштайгы эмчи-санитар дузазынын чедингир болурун бедидери, кадык камгалалының профилактиктиг үг-шин күштелдирери, эмнелге албан черлерин дериг-херекселдер-биле хандыраы болгаш медицина ажилдакчыларының шалыңын өстүрери болуп турар.

Амгы үеде Тыва Республика Россия Федерациязының өске-даа субъектилери-биле деңге кадык камгалалының талазы-биле национал төлөвиледе айткан хемчеглерни амыдыралга боттандырып турар.

Эргим медицина ажилдакчылары, профессионал байырлалыңар хүнүнде силер бүгүдеге аас-кежикти болгаш кадыкшылды, өг-бүлелеринерге, амыдыралыңарга чогумчалыг чаагай чорукту, берге-даа бол, ачы-буянныг ажылыңарга чедишкиннерни, эмнээн улузунар ынакшылын болгаш өөрүп четтиргенин илередип чоруурун сеткилимниң ханызындан күзедим!

РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты Ч.Ч.Д. ОНДАР.

СОЦИАЛ АЖЫЛДАКЧЫЛАР КЭЭП ТУРАР

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Социал ажилды канчаар көрүп, кылып турарымысты Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының социал политика талазы-биле комитетиниң даргазы С.М. Ооржак база күш-ажыл болгаш социал политика сайыды А.Т. Конгар илеткээрлер.

Ямыларга болгаш ведомстволарга ужуражылгалар, ажил-херекчи чугаалажышкынар болгулаар. Улустуң чогаадылганының, чуулга болгаш дузалал уран чүүлүнүң кылыгыларынның делгелгезин организаастаар. Кызылдың уран чүүл училищезиниң национал оркестри янзы-бүрү тыва аялгаларны аалчыларга бараалгадыр. Хөгжүм-шин театрынга уран чүүл мастерлериниң улуг концерти болур. Тыва улустуң езу-чаңчылардын аалчыларга таныштыраы-биле өглер хоора-йыңа концерттерни көргүзөр, аът чарыгы, хүреш болур, тыва на-

ционал чөмнерни олар чооглаар.

— Конференцияның кол кезээ эртер найысылал Кызыл, республика делегацияларны уткурунга канчаар белеткенип турарыл?

— Бо конференцияны белеткээр база эрттирер талазы-биле оргкомитетти ТР-ниң Чазааның доктаалы-биле бадылаан. Нити удуртулга, транспорт, аалчылар бажыңнары болгаш саң-хөө хандырылганы бөлүктөрүн, олышкаш хоорайның кудумчуларын, Арат шөлүн, стадионнары чаагайжыдар, дерип каастаарын харыылаар кижилер бар. Ямыларны болгаш ведомстволарны делегацияларга, тус-тус киржикчилерге эштеп быжыглаан.

Оргкомитет хамык чүве эки болзун дээш ажилдап турар, ыңча хей даштыкы аалчыларны үргүлчү-ле уткуп турар эвес бис, олар бистин Тывавыс дугайында эн-не эки бодал сеткилдиг чанар боор деп бүзүрөп турар бис.

Н. МОНГУШ.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыктары

Дерзиг-Аксы сумузунуң ажилдакчыларын шаңнаарының дугайында

Өөредилге адырынга ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Каа-Хем кожуунуң Дерзиг-Аксы сумузунуң нити билиг ортумақ школазының эге класстар башкызы **Марина Монгушевна Монгушка** тыпсыр.

Күш-ажылчы чедишкиннери болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Каа-Хем кожуунуң Дерзиг-Аксы сумузунуң нити билиг ортумақ школазының интернадының повары **Зоя Борисовна Маадыга** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Каа-Хем кожуунуң Дерзиг-Аксы сумузунда хуу сайгарлыкчы **Любовь Федоровна Шкрадованы** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2006 чылдың июнь 15
№ 85

Тыва Республиканың санитар-эпидемиологтуг албанының ажилдакчыларын шаңнаарының дугайында

Санитар-эпидемиологтуг албанының адырынга ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың «Шылга-раңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле

Кадык камгалалының Федералдыг күрүне албан чериниң «Тыва Республикада гигиена болгаш эпидемиология» салбырының эргелекчизи **Пелагея Дмитриевна Клещевникованы** шаңнаар.

«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты

Кижиниң чаагай чоруун болгаш хереглекчилерниң эргелерин камгалаар адырга хайгаарал талазы-биле Федералдыг албан-

ның Тыва Республика талазы-биле девискээр эргелелиниң кол специализи **Людмила Дмитриевна Журавлевага** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Кижиниң чаагай чоруун болгаш хереглекчилерниң эргелерин камгалаар адырга хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр эргелелиниң удуртукчузу **Любовь Маадыр-ооловна Ооржакты;**

Кижиниң чаагай чоруун болгаш хереглекчилерниң эргелерин камгалаар адырга хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр эргелелиниң (Чаа-Хөл) кол специализи **Саяна Николаевна Чанчыны** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2006 чылдың июнь 15
№ 86

Тыва Республиканың кадык камгалалының ажилдакчыларын шаңнаарының дугайында

Кадык камгалалының адырынга ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың улустуң эмчизи» хүндүлүг атты

Республиканың № 1 эмнелгезиниң кардиология салбырының эргелекчизи **Надежда Соскуро-оловна Ооржакка** тыпсыр.

«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Кызыл хоорайның медицина-ның дүрген дузазын чедирер станциязының улуг фельдшери **Людмила Васильевна Абрамовага;**

Мөңгүн-Тайга кожуунуң төп эмнелгезиниң эмчи сестразы **Кара-кыс Бай-Караевна Иргитке;** Республиканың тубдиспансериниң улуг эмчизи **Аркадий Александрович Начынг;**

Барыын-Хемчик кожуунуң төп эмнелгезиниң улуг эмчизи **Денис Онер-оолович Ондарга;** Республиканың уруглар эмнелгезиниң улуг эмчизиниң ора-

лакчызы **Людмила Юрьевна Шрубка** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Уругларның кадыын тургузуп эмнээр республика төвүнүң эмчизи **Галина Петровна Вербаны;** Ыяап-ла медицина камгаладылганының Тыва Республика фондузунуң кол специализи **Саяна Николаевна Мажааны;**

Республиканың № 3 эмнелгезиниң улуг эмчизиниң оралакчызы **Ольга Сергеевна Омзаарны;**

Республиканың № 1 эмнелгезиниң урология салбырының эмчизи **Мерген Сүктер-оолович Тюлюшту;**

Тожу кожуунуң төп эмнелгезиниң божудулга салбырының акушерказы **Римма Твер-ооловна Шарайбанны;**

Республиканың онкология диспансериниң салбыр эргелекчизи **Алефтина Апрельевна Шивит-оолду;**

Республиканың тубдиспансериниң № 2 өкпе салбырының эргелекчизи **Ирина Сергеевна Херткти** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2006 чылдың июнь 15
№ 87

Ц. Жамцхууга «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Бистиң чаңгыс чер-чурттугларымыстың кадыын санаторий-курорттарга быжыглаар херекке болгаш Тыва Республиканың болгаш, Моолдун чоннарының аразында кады ажилдажылганы быжыглаарынга ачы-хавыязы дээш «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Моолдун Завхан аймакта «Улан-Хаалга» курорттуң директору **Церендэжид Жамцхууга** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2006 чылдың июнь 15
№ 88

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарынга кадрлар курлавырының дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2006 чылдың май 18

№ 628

Кызыл хоорай

2003 чылдың май 27-деги № 58-ФХ «Россия Федерациязында күрүне албанының системазының дугайында», 2004 чылдың июль 27-деги № 79-ФХ «Россия Федерациязында күрүне албанының дугайында» федералдыг хоойлуларга, 2006 чылдың апрель 21-деги № 1739 УХ-1 «Тыва Республикада хамааты албанының айтырыгларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр, а ол ышкаш күрүне эрге-чагыргазының органнарында кадр курлавыры-биле ажилды сайзыраң-

гайжыдар сорулга-биле Тыва Республика-ның Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарында кадр курлавырының дугайында

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

3. Бо доктаалды күсселдезин контролдаарын Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың май 18-теги № 628 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарында кадр курлавырының дугайында ДҮРҮМ

1. Нити чүүлдер

1.1. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарында кадр курлавырының дугайында Дүрүмнү (моон соңгаар – Дүрүм) 2003 чылдың май 27-деги № 58-ФХ «Россия Федерациязында күрүне албанының системазының дугайында», 2004 чылдың июль 27-деги № 79-ФХ «Россия Федерациязында күрүнениң хамааты албанының дугайында» федералдыг хоойлуларга, 2006 чылдың апрель 21-деги № 1739 УХ-1 «Тыва Республикада хамааты албанының айтырыгларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга база Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың

өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарынга (моон ыңай – күрүне органы) кадр курлавырын тургузарын корум-чурумнуг болду-рар, кадр курлавырынга кирип турар тускай эртемниглерниң ажылын организаастаар сорулга-биле ажилдап кылган.

1.2. Кадр курлавырын дараазында албан-дужаалдарны ээлеп ажилдаары-биле кадр составынче кириериниң шилилгезин эрткен бедик мергежилдиг тускай эртемниглерниң иштинден тургузар:

— Тыва Республиканың Чазаның Даргазының томуулары болгаш хостаары азы

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы-биле чөпшээржилге соонда күрүне органының удуртукчузунуң ыңчаар боттандыраы Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдары;

— күрүне органнарында албан-дужаал талазы-биле депшириниң аайы-биле кол болгаш башкарыкчы албан-дужаал бөлүктөрүнүң «удуртукчулар», «специалистер» болгаш «күсседикчи специалистер» категориялыг Тыва Республиканың хамааты албанының албан-дужаалдары;

— күрүне органынга чагыртыр күрүне организацияларының удуртукчуларының албан-дужаалдары.

1.3. Кадр курлавыры-биле ажилды дараазында принциптерге дүүштүр организаастаар:

— харысалгалыг ажилды күсседиринге эргежок чугула ажил стажын болгаш дуржулганын база арга-шинээзин барымдаалап специалистерни ылавылалдыг боттуг езу-биле шилип алыр болгаш кадр курлавырыныче кириер;

— дуржулгалыг болгаш аныяк удуртукчуларның арга-шинээзин чогумчалыг дүүштүрер, удуртулганың уламчылалдыг болурун хандыраар;

— кадр курлавыры-биле ажилга чаңгыс кижиниң удуртурун сагыыр;

— кадр курлавырыныче кириерде специалистиң бодунуң чөпшээрелин ыяап-ла

алыр.

1.4. Бо Дүрүмнүң сорулгаларынга ажылгатынар кол терминер.
Кадр курлавырының дугайында медээлер чыылдазы – кадр курлавырын тургузарда ажылгаан дөстөрдөн алган күрүне албан-хаакчыларының (хамаатыларның) дугайында хууда медээлер, оларны электроннуг арга-биле, чөпшээрел чокка бербес болгаш хоолгалатпас кылдыр, камгалап шыгжаан болур.

Кадр курлавырын тургузарының дөстөри – Тыва Республиканың күрүне органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының, өңчүнүң кандыг хевирлиинден хамаарылга чокка организацияларның күрүнениң хамааты албан-хаакчылары болгаш хамаатылар, олар бо Дүрүмнүң 1.2. пунктунда айткан албан-дужаалдарга мергежил негелдезин езугаар дүгжүп турар болгаш кадр курлавырынга турарын күзеп турар болур ужурлуг.

Хууда сайзырал планы – специалисти хостуг удуртулга албан-дужаалынга кириеринге белеткээри-биле ооң мергежилин, профессионал дуржулганын бедидеринге дузалаар хемчеглерге киржириниң, ук-жилгениң ужур-утказын, чурумун тодарадып турар документ.

Кадр курлавырын тургузары – специалистерни дилээри болгаш тывары, оларның составын бадылаары, оларны өөре-

дириңиң хуусааларын, аргаларын болгаш хевирлерин тодарадыры, хууда сайзырал планының күүселдезинге хыналданы организаастары, составка өскерилгелер киририниң талазы-биле саналдарны белеткээри.

Күрүне органының кадр курлавыры – ол дээрге башкарылган негелделерин езугаар үш бөлүккө чарган бедик мергежилдиг специалистер болур, олар чогуур профессионал белеткелди эрткен, албан-дужаалга депшириниң аайы-биле Тыва Республиканың чогуур күрүне албан-дужаалдарын, Тыва Республиканың күрүне хамааты албанының албан-дужаалдарын, Тыва Республиканың күрүне органынга чагырткан күрүне организацияларының удурткучуларының албан-дужаалдарын ээлеп ажилдап болур специалистер-дир.

Куратор – «удурткучулар» категориялыг күрүне албан-дужаалын ээлеп ажилдап, кадр курлавырын белеткээрин харыялап турар күрүне албан-хаакчызы.

Специалистер – Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарында күрүне хамааты албанының, күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының Тыва Республикада девискээр органнарында, Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганың органнарында, Тыва Республиканың организацияларының удурткучуларының албан-дужаалдарын ээлеп ажилдап турарлар, кадр курлавырын тургузуп турар уеде кандидатуразын чугаалажып көрүп турар хамаатылар.

2. Кадр курлавырын тургузарының дөстери

Күрүне органының кадр курлавырын тургузарының дөстери болза:

2.1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының ажилга томуйлаары болгаш ажилдан хостаары азы Тыва Республиканың Чазааның Даргазы-биле чөпшээржилгенин соонда күрүне органының удурткучуларын ынчаар боттандыраы Тыва Республиканың бөлүк күрүне албан-дужаалдарына, Тыва Республиканың күрүне хамааты албанының бөлүк албан-дужаалдарына:

— албан-дужаалдарының дээди болгаш кол бөлүктөрүнүн «удурткучулар» категориязының специалистери;

— Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганың органнарының удурткучулары;

— күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының Тыва Республикада девискээр органнарының удурткучулары;

— өнчүзүнүн хевиринден хамаарылга чокка адыр аайы-биле Тыва Республиканың организацияларының удурткучулары болгаш специалистери;

— республиканың дээди өөредилге черлеринин болгаш эртем-шинчилел албан черлеринин профессор-башкы составы.

2.2. Күрүне органында кол болгаш башкарыкчы бөлүк албан-дужаалдарының «удурткучулар», «специалистер» болгаш «күүседикчи специалистер» категориялыг Тыва Республиканың күрүне хамааты албанының бөлүк албан-дужаалдарына:

— күрүне органының хамааты албанының кудуку албан-дужаалдарны ээлеп ажилдап турар күрүне албан-хаакчылары;

— күрүне органын өске-даа органының хамааты албанының кудуку албан-дужаалдарны ээлеп ажилдап турар күрүне албан-хаакчылары;

— Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганың органнарының удурткучулары болгаш муниципалдыг албан-хаакчылары;

— күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының Тыва Республикада девискээр органнарының удурткучулары болгаш күрүне албан-хаакчылары;

— өнчүзүнүн хевиринден хамаарылга чокка адырлар аайы-биле Тыва Республиканың организацияларының удурткучулары болгаш ажилдакчылары;

— Россия Федерациязының улус ажил-агыйына башкарыкчы кадрларны белеткээринин Президент программазының киржикчилери;

— республиканың дээди өөредилге черлеринин болгаш эртем-шинчилел албан черлеринин профессор-башкы составы;

— курлавырже халажып үнген азы Россия Федерациязының Чепсектиг Күштерин реформалаары-биле холбаштыр халаттырган шериг албанылар;

— дээди өөредилге черлеринде күрүне башкарылганын бааза мергежилдерлиг доозукчулары;

— «Россия Федерациясында күрүне

хамааты албанының дугайында» Федералдыг хоойлунун 39 чүүлүнүн 1 кезээнин 1 пунктузунда көрдүнген чурум езугаар кадр курлавырынче кириген күрүне албан-хаакчылары;

— республиканың күрүне хамааты албанының хостуг күрүне албан-дужаалдарын ээлээри дээш конкуртка киришкеш, конкурс шилишкенинге эртпейн барган специалистер.

2.3. Күрүне органынга чагырткан күрүне организацияларының удурткучуларының бөлүк албан-дужаалдарына:

— Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчылары;

— Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганын органнарының удурткучулары болгаш муниципалдыг албан-хаакчылары;

— күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының Тыва Республикада девискээр органнарының удурткучулары болгаш күрүне албан-хаакчылары;

— Россия Федерациязының улус ажил-агыйының организацияларының башкарыкчы кадрларны белеткээринин Президент программазының киржикчилери;

— республиканың дээди өөредилге черлеринин болгаш эртем-шинчилел албан черлеринин профессор-башкы составы;

— өнчүзүнүн хевиринден хамаарылга чокка адырлар аайы-биле Тыва Республиканың организацияларының удурткучулары болгаш ажилдакчылары (удурткучуларның чөпшээржилгези-биле).

— курлавырже халашкан азы Россия Федерациязының Чепсектиг Күштерин реформалаары-биле холбаштыр халаттырган шериг албанылар.

3. Кадр курлавырының дугайында медээлер чыылдазынга кирирде специалистерден негелде

Кадр курлавырынче кирген специалистерге дараазында негелделер турар:

Тыва Республиканың Чазак Даргазының томуйлаары болгаш хостаары Тыва Республиканың Чазак Даргазы-биле чөпшээржилге соонда күрүне органының удурткучуларын ынчаар боттандыраы Тыва Республиканың бөлүк күрүне албан-дужаалдарына, Тыва Республиканың күрүне хамааты албанының бөлүк албан-дужаалдарына:

— албан-дужаалдарының дээди болгаш кол бөлүктөрүнүн «удурткучулар» категориязының специалистери;

— Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганың органнарының удурткучулары;

— күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының Тыва Республикада девискээр органнарының удурткучулары;

— өнчүзүнүн хевиринден хамаарылга чокка адыр аайы-биле Тыва Республиканың организацияларының удурткучулары болгаш специалистери;

— республиканың дээди өөредилге черлеринин болгаш эртем-шинчилел албан черлеринин профессор-башкы составы.

2.2. Күрүне органында кол болгаш башкарыкчы бөлүк албан-дужаалдарының «удурткучулар», «специалистер» болгаш «күүседикчи специалистер» категориялыг Тыва Республиканың күрүне хамааты албанының бөлүк албан-дужаалдарына:

— күрүне органының хамааты албанының кудуку албан-дужаалдарны ээлеп ажилдап турар күрүне албан-хаакчылары;

— күрүне органын өске-даа органының хамааты албанының кудуку албан-дужаалдарны ээлеп ажилдап турар күрүне албан-хаакчылары;

— Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганың органнарының удурткучулары болгаш муниципалдыг албан-хаакчылары;

— күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының Тыва Республикада девискээр органнарының удурткучулары болгаш күрүне албан-хаакчылары;

— өнчүзүнүн хевиринден хамаарылга чокка адырлар аайы-биле Тыва Республиканың организацияларының удурткучулары болгаш ажилдакчылары;

— Россия Федерациязының улус ажил-агыйына башкарыкчы кадрларны белеткээринин Президент программазының киржикчилери;

— республиканың дээди өөредилге черлеринин болгаш эртем-шинчилел албан черлеринин профессор-башкы составы;

— курлавырже халажып үнген азы Россия Федерациязының Чепсектиг Күштерин реформалаары-биле холбаштыр халаттырган шериг албанылар;

— дээди өөредилге черлеринде күрүне башкарылганын бааза мергежилдерлиг доозукчулары;

— «Россия Федерациясында күрүне

күрүне хамааты албанының хостуг албан-дужаалын ээлээринин конкуртузунун дугайында» № 112 Чарлы-биле бадылаан.

4.4. Конкуртка киржирин күзүнүн специалист конкурсту чарлаан хүнден соңгаар 30 хонук дургузунда күрүне органының доктаамал ажилдаар конкурс комиссиязы (моон ыңай – комиссия) Россия Федерациязының күрүне хамааты албанының хостуг албан-дужаалын ээлээринин конкуртузунун дугайында Дүрүмнүн 7 пунктузунда айтыкан документилерни дужаар.

4.5. Хууда көргүзүлгени өөренип көрүп турар уеде ооң берген медээлерин хынаан туруп болур деп специалiske сагындырар.

4.6. Специалистерден документилерни хүлээп алырын болгаш оларның доктааткан негелделерге дүгжүр-дүүшпезин кадр албаны хынаар болгаш ооң соонда оларны комиссияга көөр кылдыр дамчыдып бээр.

4.7. Күрүне органының кадр курлавырынга кириринин конкуртузун эрттиреринин чурумун болгаш методиказын күрүне органының доктаамал ажилдаар конкурс комиссиязының дугайында Дүрүмге дүүштүр боттандыраар.

4.8. Бо Дүрүмнүн 3 кезээнде айтыкан негелделерге документилерин дүүшпейн турарын комиссия илереткен болза, кадр килдизи ол дугайын специалiske дыңнадыр.

5. Кадр курлавыры-биле ажилды организаастарының чуруму

Күрүне органынга кадр курлавыры-биле ажилдаарын дараазында чурум-биле организаастар:

5.1. Кадр албаны кадр курлавырының бөлүктөр аайы-биле составының төлөвилелин бо Дүрүмнүн 1.2 пунктузунга дүүштүр албан-дужаал бүрүзүнге ийи болгаш оон хөй специалистерни кирер кылдыр тургузар.

5.2. Кадр курлавыры шилиттинмээн албан-дужаалдар дугайында кадр албаны күрүне органының удурткучуларын дыңнаткаш, специалистерни шилир талазы-биле ажилын уламчылаар.

5.3. Тыва Республиканың күрүне хамааты албанының «удурткучулар», «специалистер» болгаш «күүседикчи специалистер» деп категорияларның күрүне органын кол болгаш башкарыкчы албан-дужаалдарының албан-дужаал талазы-биле өзүлдээринин аайы-биле албан-дужаалдарга кадр курлавырының составын күрүне органының удурткучуларын дужаалы-биле бадылаар.

5.4. Кадр курлавырынче кириген специалистерин хууда көргүзүлгенин «Кадрлар» программаның кадр курлавырының дугайында медээлер чыылдазынче Т-2ГС азы Т-2 деп формалар езугаар кириер.

5.5. Кадр курлавырының кадр курлавырынче кирген специалистерге ол дугайын дыңнадыр.

5.6. Кадр курлавырынче киргенин дугайында дужаалдан ушта бижилгени күрүне албан-хаакчызының хуу херээнге кожар азы ооң ажилдап турар черинин кадр албаныга дамчыдып бээр.

5.7. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының томуйлаары болгаш хостаары азы Тыва Республиканың Чазааның Даргазы-биле чөпшээржилге соонда күрүне органының удурткучуларын ынчаар боттандыраы Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарына, Тыва Республиканың күрүне хамааты албанының албан-дужаалдарына, күрүне органынга чагырткан күрүне организацияларының удурткучуларының албан-дужаалдарына кадр курлавырынче кириери-биле специалистер талазы-биле саналдарын күрүне органының удурткучулары Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязынга кириер, ооң соонда Тыва Республиканың Чазааның Даргазының күрүне эрге-чагырганын күүсекчи органнарынга күрүне хамааты албанының кадр курлавырының составын ол бадылаар. Специалистерин хууда көргүзүлгенин Т-2ГС азы Т-2 формалар езугаар электронук арга-биле дамчыдар.

5.8. Кадр курлавырынга кириген специалистерин хууда көргүзүлгени чыл дургузунда өскерилген болза, кадр албаны он хонук дургузунда күрүне органының удурткучуларының дужаалдарында ушта бижилгелерни Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязынче чорудар.

5.9. Кадр курлавырын эде бадылаарының мурунда уеде кадр албаны кураторлар-биле кадры кадр курлавырынче кирген специалистерин сайзыралының хууда планнарын күүсеткенин түңнелдеринин

дугайында анализти кылыр. Анализтин түңнелдерин күрүне органының удурткучуларын адынга анализтиг бижик кылдыр кылгаш, кадр курлавырының составының талазы-биле шитпир хүлээп алыры-биле бээр.

5.10. Кадр курлавырының составында үндүргенин чылдагааннары мындыг туруп болур:

— специалистин буруузу-биле белеткелдин хууда планының күүсеттинмээни;

— корум-чурум талазы-биле хемчег алдырганы, күштүг болган суд шитпирин езугаар шиттиргени;

— күрүне хамааты албанының албан-дужаалының, күрүне органынга чагырткан күрүне организацияларының удурткучуларының специализациязынга хамаарышпас өске ажилче шилчээни;

— кадрының байдалы;

— кадр курлавырында үндүрер дугайында күрүне албан-хаакчызының билдиришкени.

5.11. Кадр курлавырында үндүрер дугайында күрүне албан-хаакчызының билдиришкенин ооң хууда херээнге кожар, а хамаатынын – кадр курлавырының дугайында медээ чыылдазынче кириер.

5.12. Кадр курлавырын катап бадылаарын чыл санында ноябрь 1-де байдал-биле боттандыраар.

5.13. Кадр курлавырынче кириген специалистерин хууда көргүзүлгенин Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганын органының кадр курлавырының дугайында медээ чыылдазынга, аңаа специалистин турарынга шаптыктап турар байдалдар туруп келгиче, шыгжаар.

6. Кадр курлавырынга кириген специалистерни белеткээринин системазы

6.1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының томуйлаары болгаш хостаары азы Тыва Республиканың Чазааның Даргазы-биле чөпшээржилге соонда күрүне органының удурткучуларын ынчаар боттандыраы, күрүне органында албан-дужаал талазы-биле депширинин аайы-биле кол болгаш башкарыкчы албан-дужаал бөлүктөрүнүн «удурткучулар» категориялыг албан-дужаалдарын, күрүне органынга чагырткан күрүне организацияларының удурткучуларының албан-дужаалдарын ээлээри-биле кадр курлавырынче кириген специалистерин сайзыралының хууда планын езугаар белеткээр, ол дээрже:

— Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнерин өөренир талазы-биле бот-тускайлаң ажил (бот-өөредилге) болур;

— удурткучу албан-дужаалды ээлээрде боттандыраар сорулгаларны, хүлээлгелерни болгаш аңаа мергежил талазы-биле негелделерни барымдаалап дээди өөредилге черлеринге, мергежил бедидер болгаш эде белеткээр өөредилге албан черлеринге өөренири;

— үстүнде турар албан-дужаалга стажировкалаары азы удурткучу шөлээлей бергенде түр уеде ооң орнун ээлээри;

— удурткучун кылыры нормативтиг эрге-хоойлу актыларын, өске-даа эрге-хоойлу актыларының төлөвилелдерин белеткээринге киржири;

— эртем-практиктиг семинарларга, симпозиумнарга, конференцияларга киржири болур.

6.2. Тыва Республиканың күрүне хамааты албанының кол болгаш башкарыкчы албан-дужаал бөлүктөрүнүн «специалистер» болгаш «күүседикчи специалистер» категориялыг албан-дужаалдарны ээлээри-биле кадр курлавырынга кириген специалистерни белеткээрин кураторнун бадылааны хууда сайзырал планын езугаар чорудар, аңаа дараазында чүүлдер кирер:

— Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнерин өөренир талазы-биле бот-тускайлаң ажил (бот-өөредилге);

— мергежил бедидеринин болгаш эде белеткелдин өөредилге черлеринге өөренири;

— удурткучун кылыры нормативтиг эрге-хоойлу актыларын, өске-даа эрге-хоойлу актыларының төлөвилелдерин белеткээринге киржилге;

— эртем-практиктиг семинарларга киржилге.

6.3. Специалист чыл санында кылган ажилының дугайында отчетту кадр албанынга кириер.

ИЮНЬ 18 – Медицина ажылдакчызының хүнү

Томск — Сибирьниң үлетпүрүнүн, эртеминиң, культуразының, өөредилге черлериниң төвү болуп улуг хоорайларның бирээзи. Мында дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлери хөй, оларга Тыва Республиканың оолдары, кыстары өөренип киргеш, дээди болгаш тускай ортумак билиглерни чедип ап турарлар. Ынчангаш республиказының социал экономиказын хөгжүдөр херекке төлептиг үлүүн кирип чоруурлар. Томскиниң медицина институтун дооскан янзы-бүрү мергежилдиң эмчилерин, аптека ажылдакчыларын маңаа хамаарыштырып болур.

Бо эмчи институтунга баштайгы тыва студентилер 1956 чылда өөренип кирген, оон бээр мугур бежен чыл болуп турар. Томск хоорай үндезилеттинип тургустунгандан бээр 400 чылым демдеглер эрттирген. Бо болушкуннарга болгаш Эмчи ажылдакчызының хүнүне тураскааткан Томскиниң медицина институтун доосканнарның (бүгү чылдарда) ужуражылга кезээзин Кызыл хоорайга эрттирген. Орта чүгө найысылдалда ажылдап, чурттап турарлар эвес, республиканың кожуннардан, хоорайларындан келген доозукчулар база киришкен.

ижиниң, амыдыралының дугайында хөөрежири, хөглээри чаагай чаңчыл болу берген чүве. Бо дээрге үш дугаар чыылганывыс ол.

Уруглар эмчизи Раиса Хөгжеевна ӨЛЧЕЙ:

— 1956 чылда Тываның бөлүк оолдар, кыстары Томскиниң медицина институтунга өөренири-биле чорупкан бис. 1962 чылда эмчинин дээди эртемин чедип алгаш, Тывадан баштайгы доозукчулар болдувус. Оон бээр бо хүннерге чедир дөртөн ажыг чылдарның дургузунда респуб-

чилдарда ак сеткилдиг ажылдаарга, Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи деп хүндүлүг атты тывыскан.

Карим КУУЛАРГА сөс:

— Томскиниң медицина институтун доосканнар кончуг төлептиг кижилер болган деп мактаар мен. Оларның иштинден дыка хөй бөдүүн эмчилер удуртур ажылдарже депшээш, быжыг билиглин, мергежилдин, дааскан херээнге харысалгалыын көргүскен. Допчузу-биле чугаалаарга республиканың, кожунунуң, эмнелгениң, күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырганың ажыл-чорудулгазын экижидер дээш олар сагыш салып келгеш, чонунга ажыктыг хөй чүүлдери кылган

даары болур. Бо кончуг нарын болгаш берге мергежилге бистерни 5-6 чылдарның дургузунда өөреткен кайгамчыктыг башкыларывыска өөрүп четтиргенивистиң чылыг сөстөрүн чугаалааш, оларга черге чедир мөгөйип тур мен. Оларның ачызында, авыралында төрөл чонумга бараан болуп, эвээш биче-даа болза үлүүнү кирип чоруурумга чоргаарлары мен, ам-даа кызымак ажылдаар мен.

Кызыл хоорайның №2 божудулга бажыңының эмчизи, кадык камгалалының тергини Бакмаа Салчаковна САВЫР:

— Томскиниң медицина институтун кайы-даа чылда доосканнарның билин, мергежили шыраак, ону оларның эмнелгелерде ажыл-ижи долузу-

Чалыы үе — сургуул чылдар Чараш хоорай Томскиге Уруг меңээ канчаар-даа аажок Уттундурбас солун эрткен.

Алды чылдың нүүрүнде Арын-нүүрнүн, найыралдын, Чуртталгамның шылгалдазын Чурттап эрткен хоорайым.

Салым-чолум, ынакшылым, Чалыы үем сагындырар, Том хемниң эрии черде Томск хоорайым.

Россия Федерациязының Социал камгалал фондузунуң Тыва Республикада салбырының эргелекчизиниң оралакчысы Олег Николаевич БЕГЗИ:

— Бо дээди өөредилге черин 1984 чылда дооскаш, эмнелге албан черлеринге ажылдап келдим. Кады дооскан болгаш бистиң мурнувуста-даа, соовуста-даа доосканнарның канчаар ажылдап турарын хайгаарап көрүп чоруурга, онаашкан ажылынга кончуг харысалгалыг, ак сеткилдиг, мергежилдиг кижилер боор чорду. Ол чүл дээрге, бистиң башкыларывыс ынчаар кижизиткен, өөреткен-дир. ТР-ниң Улуг Хуралының Хойлуудулга палатаның депутаты Владимир Соянович Орус-оол эмчи кижиге болгай, парламентида элээн каш чыл улаштыр депутаттап чор, сес-

ТОМСКИГЕ ДООСКАННАРНЫҢ

кежээ кончуг солун, ажыктыг, өөредилгиге болуп эрткен. Башкыларынга өөрүп четтиргениниң чылыг сестери, эш-өөрүнге байыр чедиришкенири, күзээшкенири, өөренип чораан чылдарының дугайында сактыышкынар, оюн-баштак чугаалар, ыры-шоор, шүлүк, танцы-сам, каткы-хөглээшкени бүгү кезээниң дургузунда элээн каш шак үргүлчүлээн.

Бистер кезээге эмчилер-биле ужурашкаш, ажылы, амыдыралы-биле допчу танышкан бис. Оларның чамдыктарынга сөстөн берээли:

Кезээниң организаакчысы, эмчи болгаш фармацевт Лариса Ондаровна КУДРЯЩЕВА:

— Томскиниң медицина институту — чурттуң бир улуг дээди өөредилге чери. Ында ханы билигиге, бедик мергежилдиг башкылар ажылдап турарындан ону дооскан тускай эртеминглер бодунуң херээнге езулуг бердинген кижилер болуп турар. Бистиң республикадан бо дээди өөредилге черин доосканнар мону долузу-биле бадыйткаар. Тывадан бо институтту янзы-бүрү мергежилдиң 200 ажыг эмчилери, 40 ажыг аптека ажылдакчылары дооскан, олар бодунуң мергежилинге шыныч бараан болуп, чончуг кадыын быжыг-лаарыңче сагыш салып, хамыктың мурнунда кадык камгалалын хөгжүдеринге боттарының биче эвес күш-ажылыч үлүүн киригеннер, ам-даа кирирлер. Томскиниң медицина институтун доосканнар чүгө боттарының онаашкан ажыл-херээнге бердинген, орта мергежээ эвес, хостуг үезин ажыктыг, омак-хөглүг эрттиреринге ынак улус. Ынчангаш элээн каш чыл болгаш доозукчуларның чыгыры, аңаа боттарының ажыл-

ликаның кадык камгалалын хөгжүдериниң, чурттакчы чонунуң кадыын быжыглаарының херээнге төлептиг бараан болуп келдивис. Бо чылдарның иштинде Кызыл хоорайга, кожуннар төптеринге, колхоз-совхозтарга хөй санныг эмнелге албан черлери туттунган, амгы үениң болбаазын дериг-херекселдери-биле олар хандырттыган. Чыл келген тудум-на дээди болгаш ортумак тускай эртеминг эмчи кадрларның саны көвүдөп орарын бо ажылдап келген чылдарымда эскердим. Моон ачызында аарыглар-биле демиселди күштөлдирген, улустуң кадыының байдалы экижип турар, чурттакчы чонунуң хораары эвээжээ, чаш ажы-төлдүн саны көвүдөп турар. Бо дээрге эмчи кижиге өөрүнчүг-дүр. Бистиң кады дооскан эштеривис дүн-хүн дивес, могаг-шылаг билбес буянның ижи-биле бо херекке улуг үлүүн киригеннер, моон сонгаар-даа киририне бүзүрөп болур. Чурттакчы чонунуң аразында ады алгаан алдар-аттыг эмчилер Константин Орус-оол, Анна Базыр-оол, Чаш-оол Таспаанчык, Михаил Дирчин олар ам-даа чонунга бараан болбушаан. Мен республиканың дыңнанас уруглар школазының эмчизи мен. Кады дооскан эштеримге болгаш өске-даа доозукчуларга быжыг кадыкшылды, ааскежикти күзедим.

Карим Тасович Куулар Томскиниң медицина институтун өөнүң ишти **Дарыймаа Байкараевна**-биле кады 1966 чылда дооскан. Карим Куулар Тываның элээн каш кожуннарнының кол эмчизинге, күүсекчи эрге-чагырга органнарынга хөй чылдарда үрөтүңелдиге ажылдааш, Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчысы хүндүлүг аттарга төлептиг болган. Дарыймаа Байкараевна аптека шугумунга хөй

САЛЫШКЫНЫ УЛУГ

болгаш кылып-даа турар, моон сонгаар-даа кылып, ол дээш Чазактың шаңналдарын алган, ындыгларны чон мактаар, хүндүлээр, каяа-даа оларның ады билдингир. Оларга республиканың кадык камгалал сайыдының оралакчысы чораан Ч.Д. Таспаанчыкты, ат-сурагыг эмчилер К.Х. Орус-оолду, А.Т. Балганны (бистиң аравыста чок), А.Д. Баланы, З.Т. Салчакты, Е.М. Месьюну, С.С. Климин, Бай-Тайга кожунуң чагыргазының даргазы Д.Ш.Д. Хертекти, А.К. Сиразидинованы, М.С. Кууларны болгаш өске-даа он-он төлептиглерни хамаарыштырып болур мен. Сөөлгү чылдарда Томскиниң медицина институтун дооскан эмчилер республиканың янзы-бүрү булуңнарында чедишкениң ажылдап чоруурлар, аңаа аажок өөрүүрдүр мен. Олар бистиң хоочун эмчилеривистиң байлак аргадуржулгазын ажыглаар, төлептиг аажы-чаңын салгап алып ужурулуг, ынчангаш төрөл чонунуң кадыын быжыглаар дээш ажылдаар. Амгы үеде эмнелге бүрүзү, эмчи, сестра бүрүзү «Кадыкшыл» национал төлевилел талазы-биле салган сорулгаларны боттандырар дээш шудургу ажылдап турарлар, оларның берге болгаш харысалгалыг ажылынга чедишкенинири, аас-кежикти, өөрүшкүнү күзээр-дир мен.

Эмчи Маадыр Самбуевич КУУЛАР:

— Эмчинин дээди эртемин өөм ишти Валентина Карбыевна-биле кады 1967 чылда чедип алгаш, үжен ажыг чылдарның дургузунда Өвүр, Сүт-Хөл, Тес-Хем кожуннарга, Кызыл хоорайга ажылдап келдивис. Бистиң кол сорулгавыс—чурттакчы чонунуң кадыын быжыглаары, аарыгларны неперетпес дээш шудургу ажыл-

биле бадыйткап турар. Доозукчулар чаңгыс өг-бүлениң оолдары, кыстары дег бир демниг, эп-найыралдыг, бот-боттарын деткижер улус. Мен бо божудулга бажыңында 30 чыл дургузунда эмчилеп келдим. Бо биче эвес хуусааның дургузунда чээрби муң ажыг биче чаштарның хинин кестим. Бо дээрге мээң байлаам, меңээ кол шаңнал-дыр, ол дээш ада-иелер-биле кады өөрүп, байырлап чоруур мен. Президент В.Путин Айыткалында демографияже азы чурттакчы чонунуң санын көвүдөдиринче улуг кичээнгейни салган. Ынчангаш бистиң божудулга бажыңыга чиигеп алып дээш келир иелерниң саны көвүдээрине бүзүрээр мен. Оларны күзөлдүрүп хиле хүлээп алып бис.

Эмчи, шүлүкчү Зоя Шөмбүлова ДОНГАК сөс алгаш, дээди эртемин чедип алган институтунуң, чараш хоорайының, кады өөренип чораан эш-өөрүнүн дугайында уттундурбас сактыышкынарның чугаалааш, Томск дугайында чогааткан шүлүктөрүн номчуп берген. «Чалыы үем хоорайы» деп шүлүктен одуруглар:

сияларга шын айтырыгларны тургузар, негелделерни кылып талазы-биле өскелерден ол ылгалып турар. Мээң-биле кады дооскан өөрүм база Томскиге эмчинин мергежилин чедип алган дыка хөй кижиге кол эмчиден эгелээш, эмнелгелерин өске-даа удуртур албан-дужаалдарында чедишкениң ажылдап чоруурлар. Маңаа Вадим Кыргысовичини, Вячеслав Хавыяевичини, Зинаида Дыртыковнаны болгаш өске-даа хөй эмчилер хамааржыр.

Бистиң ужурашкан болгаш кезээге чүве чугаалаан эмчилер сөөлгү чылдарда Тываның эмнелге албан черлериниң материал-техниктиг баазазы быжыгып ораарын, амгы үениң болбаазын дериг-херекселдери арбыдаанын, бедик мергежилдиг эмчи кадрларның көвүдээнин демдеглээш, кижилерниң кадыын быжыглаар дээш чорудуп турар хемчеглер элээн экижээнин тайылбырлаар болду. «Кадыкшыл» национал төлевилел эмнелгелерин, эмчилерниң мурнунда кадык камгалал албан черлериниң ажыл-чорудулгазын үндезини-биле чаартыр сорулганы салган.

Бо бүгүден алгаш көөрге, Томскиниң медицина институтун доосканнар Тываның кадык камгалалын бурунгаар хөгжүдеринге биче эвес үлүүн киригеннер, моон сонгаар-даа бо чугула херекке биче эвес салышкынын кирир арга-дуржулга, билиг, мергежил, тура-сорук барын бүзүрөп көрдүвүс. Чоруунар чогуунгар, аял-херээнер бүдүнгүр болзун, эмчилер!

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: аңгы-аңгы чылдарның доозукчулары.

Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруктары.

ПОНЕДЕЛЬНИК, ИЮНЬ 19

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Ушел из дома и не вернулся», д/ф.
10.20 Детективы.
11.00 «Малахов +».
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Талисман», т/с.
13.00 «Звезды эфира. 600 секунд Александра Невзорова».
13.30 Героико-приключенческий фильм «Мерседес» уходит от погоны».
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Лолита. Без комплексов.
16.20 Доктор Курпатов.
16.50 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.30 Криминальная Россия. «Охотники в парадных». 1-я серия.
19.00 «Любовь как любовь», т/с.
20.10 Жди меня.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «В ритме танго», т/с.
22.40 Спецрасследование. «Орден Муна».
23.50 Футбол. Чемпионат мира. Сборная Украины - сборная Саудовской Аравии. Прямой эфир из Германии.
02.00 Комедия «Один из них».
03.40 Эротическая комедия «Отвязные каникулы».
04.50, 05.05 «Рабство по контракту», д/ф.
05.00 НОВОСТИ.

РОССИЯ

05.00 ДОБРОЕ УТРО, РОССИЯ!
«ТЫВА»
06.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

07.15 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

08.35 «Любовь моя», т/с.
09.05 Острозюжетный фильм «Мишель Вальян: жажда скорости».
11.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 «Сармат», т/с.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
14.20 Местное время. ВЕСТИ-СИБИРЬ.

РОССИЯ

14.40 «Тайны следствия», т/с.
16.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
17.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
17.20 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.40 «Обреченная статья звездой», т/с.
18.40 «Волчица», т/с.
19.40 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»

20.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

21.05 Спокойной ночи, малыши!
21.15 «Тайны следствия», т/с.
22.25 «Международный приз «Вельвет», х/ф.

«ТЫВА»

00.25 ВЕСТИ+.
РОССИЯ
00.45 Комедия «Прекрасная Рита».
02.00 Синемания.
02.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.

02.45 - 05.00 Футбол. Чемпионат мира. Испания - Тунис. Прямая трансляция из Германии.

ТВЦ

ПРОФИЛАКТИКА ДО 18.00
18.00 «Ундина», т/с.
18.45 «Собачья работа», т/с.
19.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
20.15 Детективная драма «Шальная баба».
22.10 «Вторая мировая. Русская версия».
23.15 Времечко.
23.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.20 5 минут спорта.
00.30 Петровка, 38.
00.40 Открытый проект.
01.35 - 03.30 «Я тебя теряю», х/ф.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.00 Кулинарный поединок.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Чистосердечное признание.
10.55 Квартирный вопрос.
11.55 Следствие вели...
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «Марш Турецкого», т/с.
15.35 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «Сыщики-5», т/с.
18.35 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 Начало детективного сериала «Фаворский».
20.40 Премьера. Начало детективного сериала «Все включено».
22.00 СЕГОДНЯ
22.40 «Таксистка-3», т/с.
23.45 Лига футбольных фанатов.
00.20 Все сразу!
00.45 «Школа злословия», ток-шоу.
01.35 Драма «Вы так прекрасны».
03.25 Анатолия преступления.
04.20 «Вероника Марс», т/с.
05.05 - 06.00 «Дедвуд», т/с.

ТНТ

05.45 «Москва. Инструкция по применению».
06.10 «Девственница», т/с.
07.05 Глобальные новости.
07.10 «Ох, уж эти детки», м/с.
07.35 «Как говорит Джинджер», м/с.
08.00 «Дикая семейка Торнберри», м/с.
08.25 Русская усадьба: полезные советы.
08.40 Наши песни.
09.00, 02.35 Комедийный боевик «Покровитель».
11.15 «Запредельные истории», т/с.
12.15 «Котопес», м/с.
12.40 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
13.05 «Эй, Арнольд!», м/с.
13.30 Такси.

14.00 Деньги на проводе.
14.30 «Бункер, или Ученые под землей», т/с.
15.00 Офис.
16.00 Дом-2. Новая любовь!
17.00 «Школа ремонта». «Малевич под матрасом».
18.00 Возможности пластической хирургии.
19.00 Такси.
19.30 Москва. Инструкция по применению.
20.00 Капитал.
21.00 Дом-2. Новая любовь!
22.00 Комедийный боевик «Городской охотник».
00.15 Спецвключение. Дом-2. После заката.
00.45 Москва. Инструкция по применению.
01.15 Наши песни.
01.40 Офис.

ВТОРНИК, ИЮНЬ 20

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «В ритме танго», т/с.
10.20 Детективы.
11.00 «Малахов +».
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Талисман», т/с.
13.00 Дисней-клуб. «По следам Микки Мауса».
13.50 «Фаворит», т/с.
15.00 НОВОСТИ.
15.10 Лолита. Без комплексов.
16.10 Доктор Курпатов.
16.40 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ.
18.30 Вне закона.
18.50 «Любовь как любовь», т/с.
19.50 «В ритме танго», т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 Звезды юмора.
21.50 Футбол. Чемпионат мира. Сборная Коста-Рики - сборная Польши. Прямой эфир из Германии.
00.00 Ночные НОВОСТИ.
00.20 Премьера. «На ночь глядя».
01.10 Сказочная комедия «Дед Отмороз».
03.00 Комедия «Продвинутый».
04.30, 05.05 «Богатые тоже

плачут», д/ф.
05.00 НОВОСТИ.

РОССИЯ

05.00 ДОБРОЕ УТРО, РОССИЯ!
«ТЫВА»
06.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
07.15 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
08.35 «Любовь моя», т/с.
09.05 Комедия «Артур».
11.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 «Сармат», т/с.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
14.20 Местное время. ВЕСТИ-СИБИРЬ.

РОССИЯ

14.40 «Тайны следствия», т/с.
16.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
17.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
17.20 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ
17.40 «Обреченная статья звездой», т/с.
18.40 «Волчица», т/с.
19.40 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
РОССИЯ
21.05 Спокойной ночи, малыши!
21.15 «Тайны следствия», т/с.
22.25 Острозюжетный фильм «Картежник».

«ТЫВА»

00.25 ВЕСТИ+.
РОССИЯ
00.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
01.05 Триллер «Порочные связи».
02.45 - 05.00 Футбол. Чемпионат мира. Швеция - Англия. Прямая трансляция из Германии.

ТВЦ

06.05 НАСТРОЕНИЕ.
08.45 Комедия «Королевская регата».
10.50 Московские истории Василия Ливанова.
11.25 Петровка, 38.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 Момент истины.
12.50 Репортер.
13.00 «Одно дело на двоих», т/с.
14.10 Право на надежду.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 «Путешествие вокруг света», д/с.
15.30 «Ундина», т/с.
16.30 «Киты и дельфины - тайный союз». Фильм из цикла «Подводная одиссея команды Кусто».
17.30 Петровка, 38.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.10 «Сандокан, тигр Малайзии», м/с.
18.45 «Собачья работа», т/с.
19.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
20.15 Героико-приключенческий фильм «Один шанс из тысячи».
22.05 «Вторая мировая. Русская версия».
23.05 Репортер.
23.15 Времечко.
23.50 СОБЫТИЯ. Время москов.

LADA. ХАЛДЫП ОР.

«Тыва-СабТехноСервис»

АВТОСАЛОН

Тыва Республикада «АвтоВАЗ» ААН-ниң кара чаңгыс дилери
ВАЗ АВТОМОБИЛЬДЕР

Шупту модельдер, өңнер, дерилге ТОЛЪЯТТИ хоорайның Сертификаттыг өртектери

ВАЗ-21053	146 м.р.
ВАЗ-21074(карб.)	156 м.р.
ВАЗ-21074(инж.)	162 м.р.
ВАЗ-21101-01	245 м.р.
ВАЗ-21101-02	249 м.р.
ВАЗ-21121	248 м.р.
ВАЗ-21124-01	255 м.р.
ВАЗ-21124-02	261 м.р.
ВАЗ-21140-01	215 м.р.
ВАЗ-21140-02	220 м.р.
ВАЗ-21150-01	220 м.р.
ВАЗ-21150-02	226 м.р.
ВАЗ-21214	238 м.р.
ВАЗ-2106	145 м.р.

Тыва Республикада өртектерге согу

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115. Тел.: 14-888, 1-45-46.

«ЭХНАТОН»

Дээди сорттуң алтай далганын шоодайда — 410 рубль; 1-ги сорттуун — 330, Минусинск далганын ГОСТ 1-ги сортту — шоодайда 340 рубль (10 ажыг шоодайны садып алып болза, бир шоодайдан чиигелде -10 рубль); чарба—шоодайда 85 рубль; дробленка—шоодайда 180 рубль; дээди сорттуң алтай макароннары—12,50 рубль; чигир шоодайда—1150 рубль; крупалар—(килограммда — рис—16,80 рубль, гречка—17,5, тараа—12, горох—7,50, коже—8, манка—9,50, овсянка—9, тараа—7 рубль); 29 рубльден өрү өртектер хендир үстери; консервалар: 14 рубльден өрү өртектерги ши, борщ, солянка, рассольник; компоттар, томат пастазын, сүт, ногаан горошекти садып турар бис. Калбак ногаан шай база бар, өртээ—150 рубль. Он чуурганың өртээ бисте 17 рубль. Шоколадтарның, карамель, конфеталарның ассортиментизи элбек. Печенье — 27 рубль. Крекер — 28 рубль.

Бистиң адресивис: Загородный пер., 19 «а»,
бааза «Эхнатон», склад 3
(«Обувь» баазаның чанында),
Каменистая кудумчузу, 15, тел.: 5-38-40.

б
а
а
з
а
з
ы
н
д
а

СРЕДА, ИЮНЬ 21

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «В ритме танго», т/с.
10.20 Детективы.
11.00 «Малахов +».
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Талисман», т/с.
13.00 Дисней-клуб. «По следам Микки Мауса».
13.50 «Фаворит», т/с.
15.00 НОВОСТИ.
15.10 Лолита. Без комплексов.
16.10 Доктор Курпатов.
16.40 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ.
18.30 Вне закона.
18.50 «Любовь как любовь», т/с.
19.50 «В ритме танго», т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 Звезды юмора.
21.50 Футбол. Чемпионат мира. Сборная Португалии - сборная Мексики. Прямой эфир из Германии.
00.00 Ночные НОВОСТИ.
00.20 «На ночь глядя».
01.10 Ударная сила. «Заоблачный гром».
02.00 «24 часа», т/с.
02.50 Триллер «Стендер».
05.00 НОВОСТИ.
05.05 - 05.30 «Гении и злодеи». «Курт Вон негут».
РОССИЯ
05.00 ДОБРОЕ УТРО, РОССИЯ!
«ТЬВА»
06.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЬВА.
07.15 Местное время. ВЕСТИ-ТЬВА ЧЕРДЕ.
«РОССИЯ»
08.35 «Любовь моя», т/с.

09.05 Комедия «Артур-2: на мели».
11.00 ВЕСТИ.
«ТЬВА»
11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЬВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
11.50 «Крот», т/с.
13.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.
«ТЬВА»
14.20 Местное время. ВЕСТИ-СИБИРЬ.
РОССИЯ
14.40 «Тайны следствия», т/с.
16.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
17.00 ВЕСТИ.
«ТЬВА»
17.20 Местное время. ВЕСТИ-ТЬВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
17.40 «Обреченная статья звездой», т/с.
18.40 «Волчица», т/с.
19.40 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.
«ТЬВА»
20.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЬВА.
РОССИЯ
21.05 Спокойной ночи, малыши!
21.15 «Тайны следствия», т/с.
22.25 «Барак», х/ф.
«ТЬВА»
00.25 ВЕСТИ+.
РОССИЯ
00.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
01.05 «Белая лихорадка», х/ф.
02.20 «Страна - фаворит: взгляд изнутри». Фильм Сергея Брилева.
02.45 - 05.00 Футбол. Чемпионат мира. Нидерланды - Аргентина. Прямая трансляция из Германии.
ТВЦ
06.05 НАСТРОЕНИЕ.

08.45 «Шальная баба», х/ф.
10.35 «Вторжение на рассвете». Спецрепортаж.
10.50 Московские истории Василия Ливанова.
11.25 Петровка, 38.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
11.55 Особая папка.
12.45 Опасная зона.
13.00 «Одно дело на двоих», т/с.
14.10 Право на надежду.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 «Путешествие вокруг света», д/с.
15.30 «Ундина», т/с.
16.30 «Загадки Мадагаскара». Фильм из цикла «Подводная одиссея команды Кусто».
17.30 Петровка, 38.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.10 «Сандокан, тигр Малайзии», м/с.
18.45 «Собачья работа», т/с.
19.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
20.00 Лицом к городу.
20.55 Детектив «Убить «шакала»».
22.10 «Вторая мировая. Русская версия».
23.15 Времечко.
23.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.20 5 минут спорта.
00.25 Петровка, 38.
00.40 «Кордье - стражи порядка», т/с.
02.40 Синий троллейбус.
03.20 - 04.30 «Следствие ведет Зиска», т/с.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
08.55 «Мангуст», т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Особо опасен!
10.50 «Принцип «Домино», ток-шоу.
11.55 «Конвой PQ-17», т/с.
13.00 СЕГОДНЯ.

РОССИЯ

14.40 «Ругантино», х/ф.
16.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
17.00 ВЕСТИ.
«ТЬВА»
17.20 Местное время. ВЕСТИ-ТЬВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
17.40 «Обреченная статья звездой», т/с.
18.40 «Волчица», т/с.
«ТЬВА»
19.40 Местное время. ВЕСТИ-ТЬВА.
РОССИЯ
20.00 ВЕСТИ.
20.45 «Тайны следствия», т/с.
21.45 Футбол. Чемпионат мира. Чехия - Италия. Прямая трансляция из Германии.
«ТЬВА»
00.00 ВЕСТИ+.
РОССИЯ
00.20 Премьера. Романтическая комедия «Дневник карьеристки».
02.10 - 04.01 «Побег Логана», х/ф.

ТВЦ

06.05 НАСТРОЕНИЕ.
08.45 Героическая киноповесть «Торпедоносцы».
10.15 «Ты победил!», д/ф.
10.50 Московские истории Василия Ливанова.
11.25 Петровка, 38.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
11.55 Анонсы.
12.00 Лицом к городу.
12.55 «Одно дело на двоих», т/с.
13.55 Тот самый Калашников.
14.10 Право на надежду.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 «Путешествие вокруг света», д/с.
15.30 «Ундина», т/с.
16.30 «Смертельный обряд». Фильм из цикла «Подводная одиссея команды Кусто».
17.30 Петровка, 38.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.10 «Сандокан, тигр Малайзии», м/с.
18.45 «Собачья работа», т/с.
19.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
20.15 Мелодрама «Вторжение».
22.05 «Вторая мировая. Русская версия».
22.55 Репортер.

УЛУСЧУ ЭМНЕКЧИ ЧАЛАП ТУР

Силерни «Кызыл» аалчылар бажынының № 220 дугаарлыг ыргылында МАГИСТР КОСМОЭНЕРГЕТИКАНЫҢ эмнекчизи адыштан көргөш кадыкшылдың байдалын, айыыл-халаптыг болуш-куннардан кичээндирер, өг-бүлөгө берге айтырылгарга база өөрөд-дилгеге, ажил-агының нарын айтырылгарынга, аныяк кижиниң шын эртемни шилип алырынга дузалаар. Өң-биле төлгө, Таро көзөр-биле төлгө салып бээр, хуваанак база салыр, кыдат төлгө, хиромантия азы адыштан көргөштиң амыдырал-чуртталгазын чугаалап бээр.

Регистрация № 10497.
Тел.: 8.913.345.8732.

13.30 «Фаворский», т/с.
14.35 «Все включено», т/с.
15.35 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «МУР есть МУР», т/с.
18.35 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 «Фаворский», т/с.
20.40 «Все включено», т/с.
22.00 СЕГОДНЯ.
22.40 «Таксистка-3», т/с.
23.45 Лига футбольных фанатов.
00.20 «Секс в большом городе», т/с.
00.55 Триллер «Пиджак».
02.50 Энциклопедия тайн.
04.20 «Вероника Марс», т/с.
05.05 - 06.00 «Дедвуд», т/с.

ТНТ

05.45 Москва. Инструкция по применению.
06.10 «Девственница», т/с.
07.05 Глобальные новости.
07.10 «Ох, уж эти детки», м/с.
07.35 «Как говорит Джинджер», м/с.
08.00 «Дикая семейка Торнберри», м/с.
08.25 Дело техники.

08.40 Наши песни.
09.00 Комедийный боевик «Крестный отец из Гонконга».
12.15 «Котопес», м/с.
12.40 «Приключения Джими Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
13.05 «Эй, Арнольд!», м/с.
13.30 Такси.
14.00 Деньги на проводе.
14.30 Лучшие анекдоты из России.
15.00 Офис.
16.00 Дом-2. Новая любовь!
17.00 «Школа ремонта». «Кухня для Оли».
18.00 «Запретная зона», ток-шоу.
19.00 Такси.
19.30 Москва. Инструкция по применению.
20.00 Ребенок-робот.
21.00 Дом-2. Новая любовь!
22.00 Криминальная комедия «Дракон нагрянет внезапно».
00.15 Спецвключение. Дом-2. После заката.
00.45 Москва. Инструкция по применению.
01.15 Наши песни.
01.35 Офис.
02.35 - 05.15 «Черная» комедия «Подручный Хадсакера».

ЧЕТВЕРГ, ИЮНЬ 22

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «В ритме танго», т/с.
10.20 Детективы.
11.00 «Малахов +».
12.00 НОВОСТИ.
12.10 «Талисман», т/с.
13.10 Дисней-клуб. «Последам Микки Мауса».
13.50 «Фаворит», т/с.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Лолита. Без комплексов.
16.20 Доктор Курпатов.
16.50 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.20 Вне закона. «Неуловимые карлики».
18.50 «Любовь как любовь», т/с.
20.00 Человек и закон.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «В ритме танго», т/с.
22.40 «Погодные войны», д/ф.
23.50 Ночные НОВОСТИ.
00.10 «Гражданские браки звезд».
01.20 Героико-приключенческий фильм «В двух шагах от «рая»».
02.50 Футбол. Чемпионат мира

Сборная Бразилии - сборная Японии. Прямой эфир из Германии.
05.00 НОВОСТИ.
05.05 - 05.30 «Короли смеха».
РОССИЯ
05.00 ДОБРОЕ УТРО, РОССИЯ!
«ТЬВА»
06.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЬВА.
07.15 Местное время. ВЕСТИ-ТЬВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
08.45 «Любовь моя», т/с.
09.15 День памяти. «Чистое небо», х/ф.
11.00 ВЕСТИ.
«ТЬВА»
11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЬВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
11.50 «Крот», т/с.
13.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.
«ТЬВА»
14.20 Местное время. ВЕСТИ-СИБИРЬ.

14.40 «Ругантино», х/ф.
16.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
17.00 ВЕСТИ.
«ТЬВА»
17.20 Местное время. ВЕСТИ-ТЬВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
17.40 «Обреченная статья звездой», т/с.
18.40 «Волчица», т/с.
«ТЬВА»
19.40 Местное время. ВЕСТИ-ТЬВА.
РОССИЯ
20.00 ВЕСТИ.
20.45 «Тайны следствия», т/с.
21.45 Футбол. Чемпионат мира. Чехия - Италия. Прямая трансляция из Германии.
«ТЬВА»
00.00 ВЕСТИ+.
РОССИЯ
00.20 Премьера. Романтическая комедия «Дневник карьеристки».
02.10 - 04.01 «Побег Логана», х/ф.

ТВЦ

06.05 НАСТРОЕНИЕ.
08.45 Героическая киноповесть «Торпедоносцы».
10.15 «Ты победил!», д/ф.
10.50 Московские истории Василия Ливанова.
11.25 Петровка, 38.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
11.55 Анонсы.
12.00 Лицом к городу.
12.55 «Одно дело на двоих», т/с.
13.55 Тот самый Калашников.
14.10 Право на надежду.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 «Путешествие вокруг света», д/с.
15.30 «Ундина», т/с.
16.30 «Смертельный обряд». Фильм из цикла «Подводная одиссея команды Кусто».
17.30 Петровка, 38.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.10 «Сандокан, тигр Малайзии», м/с.
18.45 «Собачья работа», т/с.
19.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
20.15 Мелодрама «Вторжение».
22.05 «Вторая мировая. Русская версия».
22.55 Репортер.

23.15 Времечко.
23.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.20 5 минут спорта.
00.25 Петровка, 38.
00.40 «Кордье - стражи порядка», т/с.
02.40 Синий троллейбус.
03.20 - 04.30 «Следствие ведет Зиска», т/с.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
08.55 «Мангуст», т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Главная дорога.
10.50 «Принцип «Домино», ток-шоу.
11.55 «Конвой PQ-17», т/с.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «Фаворский», т/с.
14.35 «Все включено», т/с.
15.35 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «МУР есть МУР», т/с.
18.35 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 «Фаворский», т/с.
20.40 «Все включено», т/с.
22.00 СЕГОДНЯ.
22.40 «К барьеру!», ток-шоу.
23.55 «Секс в большом городе», т/с.
00.25 Эротическая мелодрама «Последнее танго в Париже».
03.15 Энциклопедия тайн.
04.25 «Вероника Марс», т/с.
05.10 - 06.00 «Дедвуд», т/с.

ТНТ

05.45 Москва. Инструкция по применению.

«УЧЕБНИКИ» садыгда

чугула номнар бар:
Абитуриентилерге - математика, орус дыл, химия, физика, биология, география талазы-биле.
Методиктиг литература - школа директорунга, өөрөд-дилгеге эргелекчизинге, класс удуртукчузунга, химия, биология, физика, орус дыл башкыларынга. Чугаа культуразы болгаш чугаа сайзыралы.
Профтехучилищелерге - ногаа ажил-агы, чимис ажил-агы, идик септээр, ыяш оюп чазаары, чазаныкчы-бызаңчыга справочник.
Дээди өөрөд-дилгеге черлериниң студентилеринге - экономика, менеджмент. Литература хрестоматиязы (Агеносов, 11 класс), география (Максаковский, 10 класс). Мир вокруг нас Плешаков, 2, 3 кл. Чагыларны хүлээп ап тур бис. Күүседире - 10 хонук.
Баар чери: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу, 1. «Транс-агентство» доктаамы.

компьютерлер фирмасы
Титов кудумчузу, 36
тел 1-12-26, 1-12-28

ИНФТЕХ

ТӨЛЕВИЛЭЭРИ;
ЭПТЭЭРИ;
ӨЙЛЭЭРИ;
ТЕХНИКТИГ ХАНДЫРЫЛГА

КАНДЫГ-ДАА НАРЫН ТУС ЧЕР ЧЕТКИЛЕРИ

оон ыңай:
- компьютерлерниң иштиги программазын чаартып, эде тургузуп, эштеп, техниктиг хандырылганын чорудуп турар;
- компьютерлерниң, оларның кезектерин септеп, солуп база ол ышкыш дериг-херекселдин кылып, садып турар;
- картридждерни будук-биле долдуруп турар;
- соталыг харылзаалыг телефоннарның программазын эде тургузуп кылып турар.

RUSLINK

ПЯТНИЦА, ИЮНЬ 23

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «В ритме танго», т/с.
10.20 Детективы.
11.00 «Малахов +».
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Талисман», т/с.
13.00 Дисней-клуб. «По следам Микки Мауса».
13.50 «Фаворит», т/с.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Лолита. Без комплексов.
16.20 Доктор Курпатов.
16.50 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.20 Вне закона.
18.50 «Любовь как любовь», т/с.
19.50 Поле Чудес.
21.00 ВРЕМЯ.
21.25 Фильм Пола Верховена «Звездный десант».
23.20 Открытие XXVIII Московского международного кинофестиваля.
00.00 Мелодрама «Ярмарка тщеславия».
02.50 Футбол. Чемпионат мира. Сборная Франции - сборная Того. Прямой эфир из Германии.
05.00 - 05.40 «Линия огня», т/с.

РОССИЯ

05.00 ДОБРОЕ УТРО, РОССИЯ!
«ТЪВА»
06.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЪВА.
07.15 Местное время. ВЕСТИ-ТЪВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
08.35 «Любовь моя», т/с.
«ТЪВА»
09.05 «Болчаг шагы». Дорт эфир. Т. 1-37-33.
09.45 Эредилге болгаш кыжи-зидилге.
10.00 Тъва национал хурештин төөгүзү болгаш келир үеде сайзыралы. Бүгү делегей чергели эртем практиктиг конференция.
10.35 «Эзир чурттуңуң хөөннери». С. Намчылак.
10.50 Коллаж.
РОССИЯ

11.00 ВЕСТИ.

СУББОТА, ИЮНЬ 24

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 Шутка за шуткой.
06.30 Лирическая комедия «Берега».
08.00 Играй, гармонь любимая!
08.40 Слово пастыря.
09.00 Дисней-клуб. «Кряк-бригада», «С добрым утром, Микки!»
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Смак.
10.30 «Американские слезы русских жен», д/ф.
11.30 Субботний «Ералаш».
12.00 НОВОСТИ.
12.10 Здоровье.
13.00 Премьера «Свидетели катастрофы. Извержение на Пинатубо».
14.05 КВН-2006. Премьер-лига.
15.40 «В состоянии аффекта», д/ф.
16.30 Умора-2006.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.10 Комедия «Особенности национальной рыбалки».
20.00 Кто хочет стать миллионером?
21.00 ВРЕМЯ.
21.20 «Фабрика звезд». Финал.
22.50 Криминальная драма «Убрать Картера».
00.40 Комедия «Прекрасная девушка».
02.10 «Линия огня», т/с.
02.50 Футбол. Чемпионат мира. Матч 1/8 финала. Прямой эфир из Германии.
05.00 - 05.25 Подводный мир Андрея Макаревича.

РОССИЯ

06.00 ДОБРОЕ УТРО, РОССИЯ!
07.40 Золотой ключ.
08.00 ВЕСТИ.
08.10 Местное время. ВЕСТИ-МОСКВА.
08.20 Вокруг света.
08.55 Субботник.
09.30 Утренняя почта.
10.00 «Четыре солдатские медали». Фильм 1-й.
11.00 ВЕСТИ.
11.10 Местное время. ВЕСТИ-МОСКВА.
11.20 В поисках приключений.

«ТЪВА»

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЪВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 Ироничный детектив «Горыныч и Виктория».
13.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЪВА»

14.20 Местное время. ВЕСТИ-СИБИРЬ.

РОССИЯ

14.40 Комедия «Эмигрант».
16.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
17.00 ВЕСТИ.

«ТЪВА»

17.20 Местное время. ВЕСТИ-ТЪВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.40 «Обреченная стать звездой», т/с.
18.40 «Волчица», т/с.

«ТЪВА»

19.40 Местное время. ВЕСТИ-ТЪВА.

РОССИЯ

20.00 ВЕСТИ.
20.45 Боевик «Красный дракон».
21.45 Футбол. Чемпионат мира. Украина — Тунис. Прямая трансляция из Германии.
00.00 Юрмала.
02.00 - 04.00 Премьера. «Ты и я». Концерт Леонида Агутина и Анжелики Варум.

ТВЦ

06.05 НАСТРОЕНИЕ.
08.45 Военная мелодрама «Двадцать дней без войны».
10.50 Московские истории Василия Ливанова.
11.25 Петровка, 38.
11.45, 14.45, 17.45, 19.50, 23.50 СОБЫТИЯ. Время московское.
12.00 «Вместе - за безопасность на дорогах». Программа, посвященная 70-летию ГИБДД.
13.00 «Одно дело на двоих», т/с.
14.10 Право на надежду.
15.00 «Путешествие вокруг света», д/с.
15.30 «Ундина», т/с.
16.30 «Алмазная пустыня». Фильм из цикла «Подводная одиссея команды Кусто».

ИЙГИ ПЛЕНКА БҮРҮЗҮН — ЧАРТЫК ӨРТЕК-БИЛЕ!

Чүглө почтада ындыг!

36 кадрлыг Kodak Gold 200 пленканы 2-ни алырыңарга, бирээзиниң өртээ — **чартык!**

Июль 31-ге чедир ындыг болур.

Kodak ПОЧТАДА ФОТО АЧЫ-ДУЗАЗЫ

17.30 Петровка, 38.
18.10 «Сандокан, тигр Малайзии», м/с.
18.45 «Собачья работа», т/с.
20.15 Детектив «Пуаро Агаты Кристи».
22.15 Момент истины.
23.00 «Народ хочет знать», ток-шоу.
00.20 5 минут спорта.
00.25 Петровка, 38.
00.40 «Кордье - стражи порядка», т/с.
02.35 - 03.40 «Следствие ведет Зиска», т/с.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
08.55 «Мангуст», т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Криминальная Россия.
10.50 «Принцип «Домино», ток-шоу.
11.55 «Конвой PQ-17», т/с.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «Фаворский», т/с.
14.35 «Все включено», т/с.
15.35 Обзор. Чрезвычайное происшествие.

16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «МУР есть МУР», т/с.
18.35 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 «Фаворский», т/с.
20.40 Следствие вели...
21.40 Приключенческий фильм «Харлей Дэвидсон и ковбой Мальборо».
23.35 Психологический триллер «Шепка».
01.45 Кома: это правда.
02.20 Детектив «Траур».
03.55 Энциклопедия тайн.
04.20 «Вероника Марс», т/с.
05.10 - 06.20 «Дедвуд», т/с.

ТНТ

05.45 Москва. Инструкция по применению.
06.10 «Девственница», т/с.
07.05 Глобальные новости.
07.10 «Ох, уж эти детки», м/с.
07.35 «Как говорит Джинджер», м/с.
08.00 «Дикая семейка Торнберри», м/с.
08.30 СПИД. Скорая помощь.

09.00 Комедийный боевик «Проект «А»».
11.15 «Запредельные истории», т/с.
12.15 «Котопес», м/с.
12.40 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
13.05 «Эй, Арнольд!», м/с.
13.30 Такси.
14.00 Деньги на проводе.
14.30 Лучшие анекдоты из России.
15.00 Офис.
16.00 Дом-2. Новая любовь!
17.00 «Школа ремонта». «Маша + кухня».
18.00 Ребенок-робот.
19.00 Такси.
19.30 Москва. Инструкция по применению.
20.00 Настоящий мужчина.
21.00 Дом-2. Новая любовь!
22.00 Комедийный боевик «Проект «А»-2».
00.15 Спецвключение. Дом-2. После заката.
00.45 Москва. Инструкция по применению.
01.15 Наши песни.
01.35 Офис.
02.35 - 04.45 Комедия «Непристойное ограбление».

00.15 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.25 5 минут спорта.
00.30 Деликатесы.
01.10 Чемпионат мира по шоссейно-кольцевым мотогонкам. Гран-при Голландии.
02.10 - 03.55 Комедия «Отец, сын и любовница».

НТВ

06.20 Детектив «Дело № 306».
07.40 Сериал «Супермен».
08.00 СЕГОДНЯ.
08.15 Дикий мир.
08.45 Без рецепта.
09.25 Смотр.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Главная дорога.
10.55 Кулинарный поединок.
11.55 Квартирный вопрос.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Особо опасен!
13.55 Начало комедийного сериала «Моя большая армянская свадьба».
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «Женский взгляд» Оксаны Пушкиной. Долорес Кондрашова.
16.55 Своя игра.
17.55 «Марш Турецкого», т/с.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.30 Профессия - репортер.
19.55 «Программа максимум». Скандалы. Интриги. Расследования.
20.50 «Улицы разбитых фонарей», т/с.
22.00 Реальная политика.
22.40 «Последний герой боевика», х/ф.
01.10 Мировой бокс. Ночь нокаут.
02.05 Комедия «Настоящий канкун».
03.50 - 05.25 Энциклопедия тайн.

ТНТ

07.00 Неизвестная планета.
07.25 Мультифильмы.
08.20 Антология юмора.
09.05 Верю - не верю.
09.35 Фигли-мигли.
10.00 «Хит-парад дикой природы». «Самые страшные хищники», д/ф.
11.00 Комедийный боевик «Проект «А»-2».
13.15 «Чуныя», м/с.

13.30 Такси.
14.00 Возможности пластической хирургии.
15.00 Шанс.
16.00 Дом-2. Новая любовь!
17.00 Клуб бывших жен.
18.00 Дикие дети.
19.00 Такси.
19.30 Деревня дураков.
20.00 «Необъяснимо, но факт». «Отшельники». Секретные материалы.

21.00 Дом-2. Новая любовь!
22.00 Комеди Клуб.
23.00 «Бункер, или Ученые под землей», т/с.
23.30 Спецвключение. Дом-2. После заката.
00.00 «Секс» с Анфисой Чеховой.
00.30 Настоящий мужчина.
01.30 Смешные и голье.
02.00 Наши песни.
02.20-04.45 Комедия «Секс или любовь».

«Тыва-СибТехноСервис» автосалон

Канчаар-даа дерээн, кандыг-даа өңүг

ГАЗ

ГАЗ-322132 (автобус - 13 олуттуг) - 336 м.р.

ГАЗ-31105 - 233 м.р. ГАЗ-3102 - 278 м.р.

ЭКИ ЧҮҮЛДЕРИ ИЛДЕН

ВОЛГА ГАЗ - 31105

ДАШТЫКЫ МАШИНАЛАР

УАЗ-тың бүгү модельдери
УАЗ - 31512 (пос шыгылыг)
УАЗ - 31514
УАЗ - 31519 - 037 (шериг өзектер)
УАЗ - 22069-04 (8 олуттуг автобус. Люкс)
УАЗ - 31519-095 (Хантер КПП 5)

Япониядан Кызылга чедир демир-орук-биле дорт кээр. Бар, шилип алыр, чагыдып база болур.

Тыва-СибТехноСервис
Чиик өртектөрлиг

Албан езунуң дилери — ТР-де «АвтоВАЗ» ААН

Албан езунуң төлээзи ТР-де «ГАЗ» ААН

сертификаттыг

Кижы бүрүзүн хүндүлээр. Хэй янзы чиигелделерлиг Улусчу банк биле Росбанк дамчыштыр кредитти кылыр Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 тел 14-888, 1-45-46

ВОСКРЕСЕНЬЕ, ИЮНЬ 25

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.20 Киноповесть «На дорогах войны».
08.00 Армейский магазин.
08.30 Дисней-клуб. «Дональд Дак представляет».
09.00 Умницы и умники. Финал.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Непутевые заметки.
10.30 Пока все дома.
11.20 Фазенда.
12.00 НОВОСТИ.
12.10 Воскресный «Ералаш».
12.40 Гора самоцветов.
13.00 «Кумиры». Тамара Гвердцители.
13.40 Комедийная мелодрама «Невестка».
15.00 «Николай Еременко. Последний пылко влюбленный», д/ф.
16.10 Мелодрама «Подари мне лунный свет».
18.00 ВРЕМЕНА.
18.50 Остросюжетная драма «Весёгонская волчица».
21.00 Воскресное ВРЕМЯ.
21.45 Что? Где? Когда?
23.10 Остросюжетный фильм «Дни грома».
00.50 Бокс. Бои сильнейших профессионалов мира. Мигель Котто - Пол Малиньяги.
01.50 Суперчеловек. «Как стать мужчиной». 2-я серия.
02.50 Футбол. Чемпионат мира. Матч 1/8 финала. Прямой эфир из Германии. В перерыве - Дневник XXVIII Московского международного кинофестиваля.
05.00 - 05.45 «Линия огня», т/с.

РОССИЯ

05.50 «Семнадцатый трансатлантический», х/ф.
07.35 Сельский час.
08.00 ВЕСТИ.
08.10 Местное время. ВЕСТИ-МОСКВА.
08.20 Русское лото.
08.30 «Черные береты», х/ф.
10.00 «Четыре солдатские медали». Фильм 2-й.
11.00 ВЕСТИ.
11.10 Местное время. ВЕСТИ-МОСКВА.
11.20 «Городок». Дайджест.
11.55 «Частный детектив», т/с.
12.45 Смехопанорама.
13.15 Парламентский час.
14.00 ВЕСТИ.
14.20 Фитиль.
15.10 «История с метранпажем». Короткометражный фильм.
15.45 Премьера. «85 лет Оскару Фельцману». Юбилейный концерт из ГЦКЗ «Россия».
17.15 Смеяться разрешается.
19.15 Премьера. «Дура», х/ф.
21.20 ВЕСТИ недели с Сергеем Брилевым.
22.15 Специальный корреспондент.
22.45 Футбол. Чемпионат мира. 1/8 финала. Прямая трансляция из Германии.
01.00 «Национальный интерес», ток-шоу.
01.50 - 04.02 Триллер «Тайные агенты».
06.15 «Слово полицейского», х/ф.
08.15 Православная энциклопедия.

ТВЦ

06.15 «Слово полицейского», х/ф.
08.15 Православная энциклопедия.

08.45 Крестьянская застава.
09.15 Наш сад.
09.45 Отчего, почему?
10.10 Без репетиций.
10.35 Наши любимые животные.
11.10 Парк юмора.
11.40 Мистическая фантазия «Вий».
13.20 Репортер.
13.35 21 кабинет.
14.05 Ольга Вечкилёва в программе «Приглашает Борис Ноткин».
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
14.55 Прорыв.
15.25 Большая музыка.
16.15 Московская неделя.
16.45 Психологическая мелодрама «Кто поедет в Трускавец».
18.05 «Улица твоей судьбы».
19.05 «Закон Мерфи», т/с.
21.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.35 5 минут спорта.
21.45 «Скарлетт», т/с.
23.45 Великая иллюзия.
00.35 - 02.45 Криминальная мелодрама «Полиция».

НТВ

05.25 «Последний герой боевика», х/ф.
07.30 Сказки Баженова.
08.00 СЕГОДНЯ.
08.15 Растительная жизнь.
08.50 Их нравы.
09.25 Едим дома!
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 «Тор Gear». Программа про автомобили.
10.55 Частливый рейс.
12.05 Цена удачи.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Стихия.
13.55 Комедия «Моя большая армянская свадьба».
16.00 СЕГОДНЯ.

Байырлалы-биле!
Бистиң уруувус Аяна Маадыр-ооловна база кудээвис Геннадий Бавуевич САРЫГЛАР-ЛАР Сүт-Хөлдүң төп кожуун эмнелгезинде дээди эртемиң эмчилер. Чонга мергежилниң аайы-биле ачыдузазын чедирип чоруурлар. Эмчилер хүңүн таварыштыр оларга дараазында одуругларны бараалгаттывыс.
Аккыр халат кедип алгаш,
Арат чонну эмнеп чоргар.
Аарыг-аржык ырап чорзун,
Аас-кежик чайнап турдун.
Чонуңар дээш, өөрүңер дээш,
Човаг билбейн ажылдаңар.
Ада-ие, төрелдергер
Алгап тур бис, йөрээп тур бис.
Чеди-Хөлдөн ада-иези.

16.20 Один день. Новая версия.
16.55 Своя игра.
17.55 «Марш Турецкого», т/с.
19.00 СЕГОДНЯ. Итоговая программа с Кириллом Поздняковым.
19.55 Чистосердечное признание.
20.30 Чрезвычайное происшествие. Обзор за неделю.
20.50 «Улицы разбитых фонарей», т/с.
22.00 Воскресный вечер с Владимиром Соловьевым.
23.30 «Зона», т/с.
00.20 Психологический триллер «Роковое влечение».
02.35 Фильм ужасов «Игрок».
04.30 - 06.00 Комедия «Фантошци берет реванш».
07.00 Неизвестная планета.
07.25 Мультфильмы.
08.20 Антология юмора.
09.05 Верю - не верю.
09.35 Деревня дураков.
10.00 «Летающие челюсти», д/ф.
11.00, 01.25 Комедийный боевик «Мои счастливые звезды».
13.20 «Чи в лесу шишки?», м/ф.
13.30 Такси.
14.00 Дикие дети.
15.00 Шанс.
16.00 Дом-2. Новая любовь!
17.00 «Саша + Маша», т/с.
17.30 «Бункер, или Ученые под землей», т/с
18.00 «Школа ремонта». «Спальня самурая».
19.00 Такси.
19.30 «Москва. Инструкция по применению.
20.00 Капитал.
21.00 Дом-2. Новая любовь!
22.00 Комеди Клуб.
23.00 «Бункер, или Ученые под землей», т/с
23.30 Спецвключение. Дом-2. После заката
00.00 «Секс» с Анфисой Чеховой.
00.30 Смешные и голые.
01.00 Наши песни.

10-га чедир санаар

Бодун туттунуп билир чорук — берге минуталарда кижини камгалаар. Аңаа хамаарыштыр эң-не бөдүүн сүме:
— дүвүрөксеп турар болзуңарза, хандыр тынарын кызыдыңар, ол арга-биле дүвүрөнчиг бодалдардан адырлып алыр силер;
— каржы чорукка, сөске олла дораан харыы бээринче далашпаңар, ооң орнунга 10-га чедир санаптыңар, хынаттыңар арга-дыр.
Ары чигирин немээр
Эм оъттар, арыг агаар — биске дузалал боор. Чижээ, ары чигири биле ромашка чечээ боостаада турупкан чөдүлге дузалаар. 125 мл сугга шай шопулааның ишти ромашканы хайындырыпкаш, 10 минута тургускаш, шүүрээш, сы тудуп алыр. Ону шай шопулааның ишти

Аап-саап чуулдер

ары чигири-биле амдан кирип алгаш, хүнде үш удаа ижерин сүмелеп турар.
Согуна дузалаар
Кулак аарыын дараазында арга-биле намдадып ап болур: бир борбак согунаны доорай кескеш, чымчак пөске элээн кылын кылдыр (эвин көргей-ле) ораай туткаш, кулакка салыр. Башка чылыг моюн-ораарны шарааш, ооң-биле 20 минута чинней тудар.
Баш аараанда...
Арага ишкенинден баш аарып чүдээн улуска мындыг сүме бар: 150-170 мл апельсин согунга чиг дагаа чуургазын кончуг таптыг чедиштир холуштур былгааш, ижерин сүмелеп турар. Байдалдың хирезин көрүп тургаш, херек болза, 2-3 шак болгаш катаптаар.
Хананы күш-биле ит-ле
Бо мергежилди кылырыңга

«Каа-Хем» Разрез» ААН
чайгы үеде, 2006 чылдың июнь 1-ден сентябрь 30-ге чедир, улустуң садып алыр аргалыын көвүдөдиге сорулга-биле хөмүр-даштын үндүр садар өртээнге өскерилгелер киригенин дыңнадып тур. Хереглектилерниң бүгү категорияларынга бир тоннаның өртээ немээн өртекке үндүрүг барымдаазы чокка, 485 рубль болур.

ЧАА ХӨЙ-НИИТИ ОРГАНИЗАЦИЯЗЫ
«Бүгү-россияның тус чер бот-башкарылгазының чөвүлели» деп Бүгү-россияның хөй-ниити организациязының Тургузукчу съезди чокта чаа Москвага болуп эрткен. Ооң ажылынга Россия Федерациязының 87 субъектизинден 900 ажыг делегат киришкен. Тыва Республикадан дөрт кижини составтыг делегация киржип чораан.
Бүгү-россияның хөй-ниити организациязын тургузар, ооң кылыр ажылдарының болгаш сорулгаларының дугайында илеткелди съездинин делегаттары сайгарып чугаалашкан соонда хөй-ниити организациязын тургускан, Уставын бадылаан.
Тургузукчу съезд хөй-ниити организациязының удуртукчу органнын соңгаан, ооң даргазынга Курдуманын депутады Валерий Владимирович Гальченко соңгуткан.
Бистиң корр.

УЛУГ МӨРГҮЛ БАРАБАНЫ «МАНИ» — ЭЛИСТАДА Гьюдмед тантралыг

«Мани» улуг мөргүл барабанары чүс-чүс чылдарның дургунда тибет буддистичи культураның чарылбас кезин бооп чораан. Тибетке, Калмыкияга, Бурятияга, Моолга болгаш Тывага оларны хүрээлерге, дуганнарга болгаш хөй улус баар черлерге олар барабанны долгааш, сүлде-сүзүүн, хей-аьдын чыып алыры-биле база амгы болгаш ооң мурнундагы чуртталгаларының үезинде чыгып келген муңгак бодалдарындан, карманың багай салдарларындан адырлып алзын дээш салып турган.
Чаңыл езугаар «Мани» мөргүл барабанарын Ченрезигин, Будданың «ОМ МАНИ ПАДМЕ ХУМ» деп Кызыгаар чок Кээр-гээчел сеткилиниң мантраларын дыңзыдыр ораап каан дүрүглериңден кылган болур. Мөргүл барабанарын арыг бодалдар-биле чаңгыс дескиндирерге-ле, ында кириген миллион мантраларны ыткылдыр номчааны хире дең күштүг

болур деп чугаалап турар. Мөргүл барабанарын тудуп тургузуп каарга, кижилерниң чүректеринге тайбыны болгаш оожургалды эккээр, долгандыр турар хүрээлеге чаагай салдарлыг болгаш агаар-бойдусту хайгаарап көрүп турар чер ээлерин томаартырынга дузалыг.
Гьюдмед тантралыг хүрээниң ламаларының Калмыкияже баштайгы аян-чоруунуң үезинде-ле, Элистаның төвүнге «Мани» мөргүл барабанарын тургузар, аңаа харназы болгаш бүзүрелиниң күштүүндөн хамаарылга чокка сая-сая амылыг бойдус — кижилерниң, дириг амытаннарның болгаш аза-буктарның чуртталгазынга кончуг ханы эки салдарны чедирер нарын эвес боорда кончуг дээштиг буддистичи практика-биле таныжып алыр аргалыг болуксаан күзелин чон илереткен. Тибет буддистичи дүрүмнерге долузу-биле дүүштүр кылдырган мөргүл барабанары ону көрген, ооң дугайында дыңнаан

болгаш бүгү-ле амылыг бойдустуң чаагай чоруу дээш ону дескиндир долгаан бүгү-ле улуска, кандыгдаа чигиниги чокка хей-аьт кириер үндезин болур.
«Мани» мөргүл барабанарын тудар чер кылдыр Калмыкияның Президентизи К.Н.Илюмжинов-биле чөпшээржилге езугаар Ак бажың мурнунда шөлдү шилээн. «Мани» улуг мөргүл барабанарының ажыдышкынын Ыдыктыг XIV Далай-Лама Башкының 70 харлаанынга капсырлаштыр кылыр. Делегейниң хөй-ле чурттарынга калбаа-биле демдегледип эрттирер Ыдыктыг Башкының юбилейинде мөргүл барабанарын тургузары онза ханы уткалыг, чүл дизе, Ыдыктыг Башкы чер кырында Кээр-гээчел сеткилдиг Будданың омур-хевири бооп чоруур.
Ыдыктыг Далай-Лама Башкының Калмыкияже аян-чоруунуң үезинде аңаа гарампа (Тантраның доктору) Лобсанг Церинг Элис-

Бодалдар энциклопедиязы
Хамык ужур бодалдарда. Ол кандаг-даа чүүлдүн үндезини. Ону кижини углап-баштап болур. Ынчангаш бодал-биле ажылдап билер кылдыр сайзыраңгай болуру эргежок чугула.
Л.Толстой.
Амыдыралдың кандыг-даа байдалдарында шуут идегел ышкынарының орнунга идегеп артканы-ла дээр.
Гете.
Кижилерни сөстөргө дөмей-леп болур: оларны боттарының туруштарынга кончуг таптыг салбас болза, ужур-дузазын чидириптер.
П.Бауст.
Яды кижиге хөй-даа чүвениң херээ чок, каас-коя чүүлдерге ынак кижиге чүү-даа чүве хөй-ле болза эки, а харам кижини — бүгү-ле бар чүүлдерни алыксаар.
Каули.

Медицина ажилдакчызының байырлалына

БУЯННЫГ СЕТКИЛДИҢ ЧЫРЫ

Кызыл хоорайның чөөн талазында республиканың медпрофилактика төвүндө уругларның реабилитация салбыры 1992 чылда Тыва Республиканың баштайгы Президентизи Ш.Д. Ооржактың айтышкыны-биле ажыттыңан. Салбырның кол-ла сорулгазы — ие-чашты, өг-бүлени камгалаары база аарыгларны болдурбазы-биле баш удур хемчеглерни ап чорудары болур.

Ук салбырның эргелекчизи, Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи, 35 чылдар иштинде бичи чаштарның кады дээш амыр-дыжын, күжүн, эртем-билиин харам чокка өргүп келген хүндүлүг эмчи — Билчеймаа Бады-Белековна Достайга ужуражып, ооң ажил-ижин, амыдырал-чуртталгазын сонуургап чугаалажыр аргалыг болдум.

Эмчинин төрүттүнгөш, өскөтөрзүн чери — Чадаана хоорайның чанында, хол сунум черде чыдар, Хайыракан суур ол-ла болгай. Кижилерге буян кылып, оларны аарыглардан эмнээр изиг күзели 1973 чылда боттанып, Красноярск хоорайга мединститутту доозуп алгаш, Өвүр кожуунга күш-ажылчы базамын эгелеп, уруглар эмнээр педиатр эмчи болуп ажилдаш, орта барык 15 чылдың нүүрүн көргөн. Улаштыр өг-бүлө байдалының аайы-биле Тес-Хем кожуунче көже бергеш, ынак ажилын уламчылап, улуг-бичи чоннун хүндүткелин чаалап ап, алдарлыг атка чедир ажилдаан. 1991 чылда Кызыл кожуунга кээп, уруглар эмнелгезинин салбырын эргелекчилеп, улаштыр кожууннун кол эмчизинин оралакчызынга, 1996 чылда Кызыл хоорайның Бай-Хаакска кудумчузунда уругларның реабилитация төвүнге оралакчы директор бооп, а 2003 чылдан эгелеп, амгы бо салбырны удуртуп, ажилдап чоруур. Эмчи үргүлчү бодунун эртем-билиин бедидип, Новосибирск, Москва хоорайларга удаа-дараа өөренип чораан.

Реабилитация салбыры аарыг уругларның кадыкшыл байдалын болдунар шаа-биле эде эмнел, эмнээшкенин янзы-бүрү арга-хевирлерин ажылдап турар.

Аарыг уругларны 2 бөлүктө чарып турар. Бирги бөлүктө янзы-бүрү чылдагааннардан инвалид болган аарыг уруглар. Аңаа төп нерв системазындан база сөөк-даяк үрелиишкениннен аараан уруглар хамааржыр. Ийги бөлүктө тыныш органның аарыглары хамааржыр. Бирги бөлүктө эмнедип турар уругларның чүгө 2 хуузу шуут эттин бээринин аргазы бар, а 57,7 хуузу аарыгының байдалы чүгүзүрп турар, 40 ажыг хуузуна улуг өскерилге чок, аарыгы хевээр артып турарын сөөлгү 3 чылдың көргүзүглеринден көрүп болур.

Чижек: Монгуш Сайзана. 14 харлыг, Барыин-Хемчик кожуун. Уругнуң ооргазы ыргайып, сколиозу 2-ги чадада чедип, инвалид бичи чаштарга санадып турар. Уругну үзүктел чок, 2 чыл эмнел (хол-биле нугуп, кирир тудуп, ине-биле шанчып, чиңнеп) санаторийге эмнеткенин түңнелинде уругнуң кадыкшылы экижи, ооргазы дорталып келгенине ооң ада-иези салбырның ажилдакчыларына өөрүшкүнүн сөстөрүн илередип турган. Бир эвес профессионал реабилитацияны шын чорудар болза, бо бичи уруг инвалид салым-чолдан адырлып болурун эмчи чугаалаар болду.

Чүгө бо-даа эвес. Өске-даа аараан уругларның ада-иелери, эки эмнээшкенин түңнели дээш өөрүп четтиришкенин чылыг сөстөрүн хөйүсчү илередип турарын айтыса чогуур.

Дуза дилеп келген аарыг уругларны дараазында бөлүктөргө чарып болур:

1. Кажан ие кижин бергедеп божаанда, чаш өлея хар четкижеге невропатологтун учедунга

турбушаан, бо салбырга эмнээшкенин курузун эртип турар.

2. Школа назыны четкен 6-7 харлыг уруглар өзүлдө сайзыралы чавыс, озал болганындан школа программазын угбайн баар. Ол талазы-биле оларга психолог Алла Анатольевна Скударева ачыдузаны көргүзүп турар.

3. Элээди назылыглар (12-16 харлыглар) өске эш-өөрүнден күш-шылдал болгаш сагыш-сеткил сайзыралының кошкандан эш-өөрүнге кыдыглады, оларның кочулаашкынарнынга бо-ла таварышкан аарыг уруглар.

Салбырның ажилдакчылары үстүндө бөлүктөрдөн дуза дилзэн ада-ие болгаш оларның уругларына тайылбыр ажилын чедингир-биле чорудуп, ол аараан уруглар-биле баш удур эмнээшкенин чорударының хемчеглеринин дугайында сүмелерни, чагыгларны берип турарлар. Эмчилер-даа, ада-иелер-даа чаңгыс аай эпсеткилдиг, аарыг уругнуң кадыкшыл байдалын экижидер дээш кызымаккай чоруун көргүзүп турарлар.

Салбырда ниитизи-биле 8 кижин ажилдап турар. Эрткен чолын

капитал септелгени бүрүнү-биле чоруткан. Салбырның ишти-дашты аарыг-силги, аарыг уругларны эмнээринге бүгү-ле таарымчалыг байдалдар бар база эмнээшкенин халас чорудуп турарын чугаалаары артык эвес. Дериг-херекселдер эрги-даа болза, ажилчын туруштарында.

1992 чылда Президент Ш.Д. Ооржактың «Тываның уруглары» деп улуг социал программаларны хүлээп алганын билдир бис. Ооң бир адыры — «Инвалид уруглар» деп программаның херек кырында амыдыралда боттанып турарының чижээн үстүндө бо салбырның ажылындан көрдүвүс. Ам Билчеймаа Бады-Белековнаның өг-бүлөзи-биле номчукчулары таныштырып көрөй.

Хүндүлүг эмчи 3 оолдун, 1 кыстың эргим ынак авазы база 5 уйнук чаштарның энерелдиг кырган-авазы. Оолдары шупту эртем-билиглиг, өглүг-баштыг, ажы-төлдүг. Оларның эн-не улуу — Откун Достайны Тываның бүгү теле-көрүкчүлери билдир, ол «Эзир чуртунун хөөннери» деп дамчыдылганын башкарыкчызы турган. Ооң өөнүн ээзи — Елена Достай база шуптувуска билдингир, ча адырынга каш дакпыр чемпион, Тываның адын каяа-даа алдаржыдып чоруур кызы-ыс ол-ла болгай. Орлан, Омек алышкылар бирээзи юрист, эскези экономист эртемниг ажилдап чоруурлар. Кайызы-даа 2-2 ажы-төлдүг, хеймер кызы Айлаң — Томск хоорайда эрге-хоойлу академиязының 2-ги курсчусу. Эмчинин өөнүн ишти — Степан Монгушович республиканың ветеринария лабораториязының директору. Достайлар огород, садында кат-чимис, ногаа аймаандан эгелээш, яблоня, ранетка база сливаны ажаап өстүрүп турарлар.

Эмчи ажилдакчыларының хүнү-биле Билчеймаа Бады-Белековна, силерге ак орукту күзеп, буянныг сеткилдерин чырыгында даа чырып-ла чорзун! — деп йөрээдивис.

Раиса ОНДАР,
РФ-тиң журналистер эвилелин кижигүнү.

1974 чылда Бай-Тайганың кожуун эмнелгезинге аныяк эмчи оол ажилдап чедип келген. Кызыл чаактарлыг, эрес карактарлыг, алызында ажылгыр, шимченгири кончуг, чаа-ла институт дооскан оол чүве. Мен ажыл-агый аайы-биле даады-ла ооң-биле кады сумулар кезип, сургакчылаар турганымдан ооң ажылгырын дораан эскерген мен. Ооң адын долзуу-биле Сергей Николаевич Енаа дээр.

Кыптыккан энергиялыг аныяк эмчи Томскиниң эмчи институтун дооскаш, Сүт-Хөлге ажилдап турда, ынчангы кадык камгалал сайыды турган Николай Васильевич Сизых ону Бай-Тайга кожууннун кол эмчизи кылдыр шилчткени аныяк эрнин ажилының эң баштайгы бедик үнелели ол болганы чугаажок.

Бай-Тайгага келгеш, эмнээшкенин буянныг херээнге бодун бүрүнү-биле бердинип, чоннун кол байлаа — кадыкшылдың ужурудузаны ханызы-биле билип, ону амыдыралга боттандырырынга бодунун үлүг-хуузу кирип эгелээнинге чоргаарланып, улуг харысалганы чүктөп эгелзэн. Ырак тайгаларда малчын коданның күзөнчиг аалчызы болуп, чон-биле чугаалажып, харылзажырының эвин тып, «ээлдек-эвилең эмчиси» деп чылыг сөстөрүн чонундан дыңнап турар апарганы — аныяк кижини улам чалгынналдырган. Кожуун эмнелгезинин ажилын сегидип, материал-техниктиг баазаны сайзырадырынга ол кончуг хөй ажилдарны аңаа ажилдаан беш чылының дургузунда кылып четтиккен. Ооң мурнунда кожуунга турбаан фтизиатрия, карак эмчизи, лор, чиңнеп эмнээр салбырларны тургузуп, Бай-Тал, Шуй, Кара-Хөл сумуларында участок эмнелгелеринге 15-20 оруннуг чыдып эмнээр

ТЫВАНЫ КЕЗЭЭН ЭМЧИ

стационарларны туттуруп ажыткан. Ол ышкаш кожууннун төп эмнелгезин алгыдып, гаражтарны тудуп, одалга системазын кылдырып, участок эмнелгелеринге капитал септелгелерни шынарлыг кылдырткан. Чымыш ишке чоруп турда, беш чыл эрткенде, ону «Тыва даг-дүгү» комбинатының эмнелге пунктузунун улуг эмчизи кылдыр чоруткан. Аңаа он чылдың нүүрүндө ажилдаш, мергежил-дуржулгазы бедип, «кезип эмнээр кулак эмчизи» деп тускай эмнээшкенин хевирин шингээдип алган соонда, ону Ак-Довурактың «Тыва даг-дүгү» комбинатының профилакторийинин эргелекчизинге томуйлаан. Ол-ла ажилдап турган үелеринде Алаш, Час-Адыр, Аягаты, Кара-Хөлдүн кодан-хонаштарына чедип, чонну эмнел, чорбаан чери-даа чок. Амыр-дыжын харамнанмай ажилдап, алдаратты чаалап ап, шаңнал-макталга төлөптиг болуп келген. Биче сеткилдиг, дыңнагыр чоруу-биле

кандыг-даа ырак-узак, берге, хожудаңгай ажилдыг черлерге чорудуптарга, ол ажилды бут кырынга тургузуп, сегидип аар. Ынчангаш ол 1989-1996 чылдарда Тываның профэвилелдер комитетинин бүзүрөттүргөн эмчизинге Дус-Хөлдүн агро-бүдүрүлгө комплекзинин улуг эмчизинге база Кызылда хоочуннар бажың-интернадының кол эмчизи, директору болуп ажилдап каапканын чугаалап олурар, «Мени чүгө Тожу биле Мөңгүн-Тайгаже октап көрбээн» диди. 1996 чылдан бээр, сөөлгү он чылдың дургузунда Чазактың күүсекчи эрге-чагырга органы болур миграция (чоннун көжүп-шимчээр) албан эргелелин удуртукчузу болуп ажилдап турар. Көжүп-дүшкөн кижилерге дузалап, оларның виза-документилеринден эгелзеш, ажил-агыйга тургустунарынга, чурттаар орансава тыпчырынга чедир таарып келир — ажылы шуут бажын ажыг. Ооң кадында Москва, Санкт-Петербург, Новосибирск, Красноярск хоорайларже сургакчылаар, янзы-бүрү семинарларга киржир — ынчангаш бичи-даа хостуг үе тывылбас. Ол хиреде-ле бодунун үе-шагын чөп ажылдап билдир болгаш, Москваның гуманитарлыг университетинин юридиктиг салбырын бот-өөредилгеле биле доозуп, ийги дээди эртемни чедип алган.

Олут орбас, чыдын чытпас эмчизи Тере-Хөл кожууннун улуг эмчизи кылдыр ыраккы Кунгуртук суурже чорудуптарга, чаа тургустунган кожууннун эмнелге салбырын бут кырынга тургузуккан. «Ойна» алдын ургайының даргазы Неволин-биле быжыг харылзааны тудуп тургаш, Тере-Хөлдүн орук-чириинден эгелзеш, суурнун

болгаш эмнелгениң материал-техниктиг баазаны быжыглаарына улуг ролду ойноан. Эмнелгеге эм-таң, дериг-херекселден эгелзеш, чаа одалга системазынга хереглээр дизель хөдөлдирикчиге чедир ол кылдырган. Дүрген дуза чедирер, кезип эмнээр, диш эмнээр, рентген кабинеттерин кыска хуусаада кылдырып шыдаан.

Сергей Николаевичинин бичи күүрүнези — өг-бүлөзи база ону деткип, быжыг чөленгиш болуп чоруур. Уругларының авазы Розалия Васильевна база дээди эртемниг эмчи, педиатр. Амгы үеде Кызыл хоорай мэриязының кадык камгалал килдинин удуртуп орат. Енаалар биле оолдуг, бир кыстыг. Чиңгис биле Чинчи Тыванының төлөптиг ишчилери болур дээрзи билдингир херек, ада-иези олары бүгү талазы-биле сайзыраңгай кижилер болзун дээш, бүгү күжүн, энергиязын берип келген.

Сергей Николаевич амгы үеде база-ла Кызылда эвес, Кызыл кожууннун Кур-Чер суурнун участок эмнелгезинин эргелекчизинде ийи билектерин сывырыпкан ажилдап чоруп турар.

Енааларның өг-бүлөзи 30 ажыг чыл дургузунда чоннун кады дээш, чаагай амыдырал дээш билин, күжүн берип ажилдап чоруур. Ынчангаш олар Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы атка төлөптиг кижилер дээрзи илередип, эмчилеринин профессионал байырлалының бүдүүзүндө оларга аас-кежикти, кадыкшылды, хөй-хөй өөрүшкүнү, чедишкениннери күзедим.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
ТР-ниң алдарлыг башкызы.

ЧОНУНГА ХҮНДҮТКЕЛДИГ

Сукпак — найысылал Кызыл хоорайже чок турар хөй чурттакчылыг суур. Чурттакчыларның саны чыл санында-ла өзүп турар. Ам бо хүннерде 5000 кижин ажа берген. Россия Федерациязының Чазак «Кадыкшыл» деп төлөвилелди хүлээп алган. Ук төлөвилелди амыдыралга боттандыра дээш Сукпактың эмчилери, кол эмчи Алена Болатовна Монгуштуң удуртулгазы-биле, амыр-дыжын бодавайн, тура-соруктуг ажилдап турарлар.

35-55 харга чедир назылыг кижилерниң диспансеризациязын дооскан болгаш оларның кадыныга хамаарышкан ажыктыг сүмелерни берип турарлар. Суурда эмчи амбулаториязы ажилдап турар. Коридорунче кире бээрге, арыг-силги, ында аарыг кижилерге херектиг сүмелерни кончуг чараштыр бижип каан.

Суурнун чыдар эмнелгезинге кире бээрге, база-ла арыг-силги, залда телевизорну аарыг кижилер көрүп турарлар. Эмнелге аш-чем болгаш эмнер-биле долун хандырттыңан. Аарыг кижилер «Четтирдим, эмчи!» деп улуг өөрүшкү-биле Алена Болатовнага чугаалап турар болгай. Алена Болатовна аарыг кижилерге эвилең-ээлдек, аксы-дылы чымчак, «акый», «угбай» деп хүндүткел-биле чугаалажыр эмчи. Бодунун эмчи мергежилдин кончуг эки билдир. Ол 1998 чылда Иркутскиниң эмчи университетинин нинти аарыглар талазы-биле салбырын дооскан. Үргүлчү эртемниң талазы-биле билин бедидип, семинарларга барып чоруур эмчи. Алена Болатовнага «алдарлыг эмчи» деп бедик атты тыпсырын чон күзеп турар. Кадык камгалал яамызы Алена Болатовнаның кандидатуразын Чазак черинге киририн Сукпактың чону дилеп турар. Эмчи сестразы Снежана Сарыглар 2005 чылда Дивногорскиниң эмчи училищезин дооскан. Аржаана Маспың-оол 2004 чылда Кызылдың эмчи училищезин дооскан. Олар амбулаторияда Алена Болатовнаның удуртулгазы-биле ажилдап турарлар. Сукпак суурнун девискээри улуг. Бо аныяк эмчилеривис бажыңнарында чыдар аарыг улуска эмчи дузанын чедирип турарлар. Дүн-хүн-даа, машина-техника-даа дивес, эмнерин сумкаларына чүктөп алгаш чоруп турарлар. Бо эмчи сестразы уруглар чоннун хүндүткелин чаалап алганнар.

Алена Болатовнаның удуртуп турар эмнелгезинде херээженнер эмчизи, уруглар эмчизи, терапевт, диш эмчилери бар. Оон ыңай четверг санында эмчилер Кызыл кожууннун төвү Каа-Хем суурдан кээп, аарыг улустарны хүлээп ап турар.

Алена Болатовнаның удуртулгазы-биле Сукпактың эмчилери «Кадыкшыл» деп төлөвилелди амыдырал кырында чедишкенин күүүседип турарын чон билип, мактап турар.

Эмчилер хүнүнүн байырлалын таварыштыр эмчивистин удуртканы Сукпактың бүгү эмчилеринге байыр чедирбишаан, аас-кежикти, кадыкшылды, ажил-ижинге улуг чедишкенин күзедим.

Иргит ДОСТАЙ,
күш-ажылдың хоочуну.

Литературлуг арын

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

КЫРГАН-АВАМ ЧУГААЛААРЫ

УРУГЛАР ЧЫГЛЫР ӨГ

Дуңмаларым! Мен чаш чорумда, парлаттыг календарь чок турган. Кандыг байыр кажан болурун кырган-авам чугаалап бээр. Агарның кандыг болурун база кырган-авам баш бурунгаар чугаалап бээр. Ачамның иези кырган-авамның чогу адын билбес мен. Мен бичи чорумда улуг кижилерниң адын дорт адавас чүве. Кырган-авам шолазы Семис-Кадай, дөңгүрертир чүлүдүп алган бажында чаңгыс-даа кара дүк чок.

Кырган-авам өө Кажалыг аксында кыштагга турган. Кырган-авам өө бир улуг дым дөзүнгө турган. Кырган-авам өөнгө бичи кыстар, оолдар чыгыр бис. Кырган-авамның чодураалыг чөкпөзүн чир дээш чедө бээр бис. Кырган-авам кижилерниң адын дорт адавас чүве. Кырган-авам шолазы Семис-Кадай, дөңгүрертир чүлүдүп алган бажында чаңгыс-даа кара дүк чок.

Кырган-авам өө Кажалыг аксында кыштагга турган. Кырган-авам өө бир улуг дым дөзүнгө турган. Кырган-авам өөнгө бичи кыстар, оолдар чыгыр бис. Кырган-авамның чодураалыг чөкпөзүн чир дээш чедө бээр бис. Кырган-авам кижилерниң адын дорт адавас чүве. Кырган-авам шолазы Семис-Кадай, дөңгүрертир чүлүдүп алган бажында чаңгыс-даа кара дүк чок.

Бичи дуңмаларым! Кырган-авам чугааларың дыңнап көрүңер.

ХҮН ӨГЛЕНИРИ

Бистиң аалывыс Кажалыгга кыштаар. Авам суг-биле кады кырган-авамның өө турар. Ачам акыларымны эдертип алгаш, алды сүрүп чоруй барганнар. Бистиң аалга кырган-авам биле авам улуг кижилер бооп арткан. Бистиң Кажалыгга бир кончуг айыыл келир турган, ол болза, чотканныг хат чүве. Чоткан шуурган кажан келирин кырган-авам баш удур билип алыр аргалыг турган, ону сактып келгеш, ам-даа кайгаар мен ийин.

—Хүн өгленип тур, дээр чүдө-рээр дээн боор. Чотканныг хат келир деп барган-дыр. Инектерни бора талдыг ой иштинче кириер, оғлум. Хойну бөгүн одарынче үндүрбес, кажаа иштинге тургузар, долгак сизин каап бээр – деп, кырган-авам бир эртен чугаалаар болду.

Канчап өгленип турар хүн боор деп бодааш, дээрже көрдүм. Хүннү кыдыын долгандыр чөлээш куржапканзыг болду. Сактырымга, ол чөлээш кызылзымаар болду. Харлыг кыжын канчап чөлээш тыртып турар хүн боор деп элдеп-синген мен. База катап топтап көрдүм. Хүннү кыдыын долгандыңан

чөлээш улам улгадып бар чор. Улуг чөлээштиң ортузунда хүн чырып турар болду. Хүн өглениги ол деп чүвени бир дугаар билгеним ол ийин.

Инектерни бора-бора талдарлыг чоога иштинче кири ай деп келдим. Авам бир хап кужур эк-келгеш, ойттуг-ойттуг талдар доорзунга бысканнай чажып кагды. Инектер кужур чыдын билип апкаш, хииктелип турганын соксадып, кужур төккөн черге мөөнөжи бердилер. Ырак одардыва чоруксап турган инектерни авам кужур чыды-биле алаактыргаш, аал чанынга доктаадып алды.

Авам мени эдертип алгаш чанып келди. Кырган-авам хой кажаазының аксын черзилеп турар болду.

—Бир долгак сизинден хойларга каап бер – деп, авам чугаалады. Мен бир долгак сизиниң дым будуундан курусук-биле дүжүр идипкеш, кажаа дөрүндө улуг аскыга селестелдир азып кагдым. Магыгайнып турган хойлар шимзэн бардылар. Хой кажаазындан үнүп келдим. Өдөктиң богун хат бөөлдөп туру. Өггө киргелек чорумда, чотканныг шуурган кааңайнып келген. Өгленген хүнче дүрген-не көрдүм, чүү-даа көзүлбес болду. Аал коданың харлыг дүвү хөмө алы берген болгаш чоткан шуурган чоон дымтарның кургаг будуктарын кызырадыр сый соккулап турар болган. Дүрген-не өгже кире халыдым.

Кышкы эртен бистиң Кажалыгга өгленген хүн кестүр болза, чотканныг шуурган албан келир деп чашкы шаамда билип алган мен.

ХҮН КУЛАКТАНЫРЫ

Даңгаар эртен хүннүң ол-бо талазына чөлээш кулактар кестүп келир.

—Хүн кулактанырга, дээр чүдө-рээр болгаш бораңнаар—деп, кырган-авам чугаалаар.

Мен бичи чорааш, хүн кулактанып турарын көргөш, кургаг будуктар чыып, өг чанынга оваалай бээр мен. Шай хайындырар, авамга дузалажып турарым ол-ла болгай.

КЫЗЫЛ ХҮН

Шала кезээ, хүн даглар бажынга олуруп чорда, кыдыларын долгандыр хоюг, кызыл хаяа соргакталы бээр.

—Кезээкиниң кызыл хүнү чылыг келирин оштап турар – деп, кырган-авам чугаалаар.

Часкаар чазын кезээкиниң ыржым өйдө кызыл хүннү көргөш, эмин эрттир амыраар чораан мен, чүгө дээрге, кыштагдан чазагдыва көжер үе келгени ол-ла болгай. Мен бичи чоруур шаамда, бир чурттан өске чуртче көжери

дээрге, улуг байырлал болур чүве.

ТОДУГ АЙ

Айның чаазы, айның эргизи дижиер. Бир ай төнерге, база бир ай үнер. Айның чаазы дээрге көстүп кээрге, кырган-авам кончуг топтап көөр чораанын утпаан мен.

—Ай үнүп келген, чоонзумаар эңмектиг-дир. Тодуг ай-дыр. Бо айның дургузунда чылыг хүннер болур – деп, кырган-авам чугаалаар.

Дээрде үнүп келген ай оттукка дөмейзимээр болгаш чоонзумаар көстүр болза, оглаа кулунчак дег, өдөк долгандыр дешкилеп чораан мен.

АРГАН АЙ

Шагның дөрт ээлчээнде көжүп-дүжүп чораан улуска айның дузазы дыка улуг чораан.

—Айның чаазы дээрде көстүп келген-дир, шала чиңгелек ай-дыр. Арган айның дургузунда соок хат хадыыр азы дээр бораңнаар – деп, кырган-авам чугаалаар. Арган ай дээниң алыс журу болза, хар чаар, чабс чаар, оон кедерезе долу дүжер, халаптыг чоткан келир дээни ол-дур.

Айның чаазы шала шилгедек көстүргө, мен идик-хевимни кончуг хумагалаар турган мен.

СЫЛДЫС КАРАА

Мен бичи чордум. Сылдыстар дүне көзүлгөш, хүндүс чиде бээр дүне дыка кайгаар чордум. Кезээ дүжөргө, кырган-авам мал-маганын ончалааш, дээрдиве хайгаар-рап көргүлээр чораан.

—Сылдыс караа чидигленип тур, соок дүне болур боор. Анай, хураган, бызааны чылыг кажаага кириер – деп, кырган-авам чугаалаар.

Бичи чорааш, улуг кижилерниң чугаазын кончуг дыңнаар чордум. Бичи чорааш, кырган-авамга дузалажып чордум. Анайларны, хураганнарны болгаш бызааларны кажаалажып чордум.

Сылдыс караа чидий бээрге, тооргу кезиниң кырынга чыдып алгаш, ачамның койгун кежи хөрөктээжин эштип хонар мен.

ТОРГА ҮНҮ

Кызыл чиңзелиг кара торга бистиң кыштаавыс чанында куу сырага бо-ла көстүп келир турган. Кара торганың үнүң дыңнааш, кырган-авам кандыг хүннер келирин бүдүү билер чораан.

—Кара торга сыыладыр эдер болза, соок дүжер. Кара торга каргыраалап эдер болза, чылыг дүжер – деп, кырган-авам чугаалаар.

Чашкы шаам сагыжымдан ыравас. Кара торганың сыылааш үнүң дыңнааш, өг чанынга ойнап чордум. Кара торганың каргыраалаан үнүң дыңнааш, хемден дош-таар чордум.

(Уланчылыг).

СОРУК КИРЗИН

Кезип эмнээр эмчилер: Маадыр Сандыпович Куулар, Валерий Самбылдаевич Ховалыг, Альберт Владимирович Донгак оларның ээлгир, чымчак холдарыңга, эриг-чаагай сеткилдеринге мөгөйдим.

Айыыл-халап хенертен-не, Амы-тынга халдап кээрин Кижин чыңан билген болза, Кичээңгейлиг болбас депне?

Кемдээшкини экиртирде, Кезиг кылыр – чаңгыс арга, Кезишкиннер кылыр өрээл, Кедергей дээн чырыткылар...

Таптыг мынчаар тудуп ал аа...

Орта чоор бе, эскербээн мен, Ол хүн меңээ аар үүле, Карак чивеш аразында Халып келген ол-ла болган.

Бирде миннип, бирде шуут-ла, Билинмейн бар чыткан чордум. Бижек, хачы – херекселдер Бичи болгаш кыңгырт-ла дээр...

Аар-берге мындыг өйдө, Амы-тынын эгиткени, Чеже кижини сеткилинде Четтиргенин сөглөп чоруур...

Эмчилерниң мени туткан Ээлгир, чымчак холдарын-даа, Эдм-чүрээ согарын-даа, Эскербээн мен, угаан алдаг...

«Ону эккел, мону каям, Ооң соонда хачы херек, Даараарыңга белеткен че,

Ээлгир, чымчак холдарыңар, Туттунгур-ла болур болзун! Ээлдек-чаагай бүдүжүңер Тура дүшпес сорук кирзин!

Маадыр-оол ДАНЗЫН. Кызыл хоорай.

Сенгелден чүглүг чагаа

Амыр чаагай силер бе, эргим хүндүлүг хан төрөл чонум. Силер бүгүдөгө бо чагаам чедер хүннүң изиг мездизин чедирип олур мен. Мээң адымны тывалап Иргит Чымба уруу Оюмаа дээр. Ада-иемниң сес дугаар уруу болуп, 1971 чылда төрүттүнгөн мен. Сенгел сумунуң ортумак школазын дооскаш, кездээде малчын ада-иемге дузалажыры-биле бодумнуң келир салым-чолумну шилип алдым. Сумуга 1995 чылда Аргымак (эң чүгүрүк аът) аттыг шүлүк мөөрейи болуп

эрткен. Оон бээр шүлүк маргыл-даазы чыл самында чаңчыл болуп эртер апарган болгаш аңаа бодум шаам-биле үргүлчү киржи, шаңналдыг чөрлөрнү удаа-дараа алганымга улуг өөрүшкүлүг чоруур мен.

Эргим тыва чонумга бодумнуң сагыш-сеткилимде дойлууп чоруур сөстөр дизиндизин бараалгадыр үлүглүг болганымга улуг өөрүп, ооң мурнунда шорбарлап бижээн шүлүктеримни силерге таныштырып, силерден арга-сүмө алып сорулга-биле чоруттум.

ТЫВА ЧУРТУМ ОГЛУ

Орайында меңги харлыг, онза чараш Тывам чурту, Олут кожа хонаштыг, ойнап өскөн Тывам оглу. Оваа, сүлдө, дагылгалыг, одаам болган Тывам чери. Огун, чазын азынган, оттуг төрзэн Тывам оглу. Дая-талдыг өзенниг, тайга-сынның Тывам чурту. Те-чуңмазын аңнааш, тейлеп чалбарган Тывам оглу. Чергелешкен хөлдүг, хемниг, чараш Тывам чурту. Чыраа, чүгүрүүн соодуп муңган, чечен-мерген Тывам оглу. Бурун шагдан ада-өгбөм дагылгалыг, даглыг чурту. Беш чүзүн сүрүүн малдан бай-шыырак Тывам оглу. Оран долу байлактыг, онза чараш Тывам чурту. Оттук, кестин азынган, олча-омактыг Тывам оглу! Тыва чуртум, сеңээ мен тынымдан артык ынак мен. Тывам оглу, сеңээ мен даңгыраам берген, шынчы мен!

ЧУРТУМ

Алдай бедик сыннары — ачам төрзэн чурту, Аржаан болган хемнери — авам ынак чурту. Меңги харлыг даглары — мээң Тывам чурту. Меңгүн суглуг хөлдери — мээң чонум чурту. Аң-мени чыылган аргар сынныг дагларым, Аңгыр кужу эштзэн, арыг суглуг хөлдери. Арга-ыяжы чаттылган, артыш чыттыг тайгаларым, Арт-сын кырында алдар-аттыг ыдык овааларым. Арат-чону аралашкан, аян-шыктыг чайлагарым. Ары, ховаганы хонган ала чечектиг шынааларым. Сарыг тарбаганы маңашкан сарыыл, делгем ховуларым. Согуна, шончалайы үнген солун, чараш хөндөйлерим. Алдынга-даа, акшага-даа орнап солувас, Авыралдыг амы-тыным болган Тывам чурту. Тыва – сээң, мээң төрзэн кавай чуртувус, Төөгүге адын алгаткан төрөл тыва чонум чурту сен. Оюун ЖАМБАА.

ЭНЕРЕЛДИГ КЫРГАН-АВА

Бежен харлаан энерелдиг кырган-аваның адын Раиса Ховалыг дээр. Ол 1950 чылдың март 18-те Сүт-Хөл кожуунуң Кара-Чыраа сурунга ажылчын өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Ооң ачазы Чүлдүм Дагбаевич Монгуш – күш-ажылдың хоочуну, Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу. Раиса Чүлдүмовна 1968 чылда Суг-Аксы ортумак школазын дооскаш, Кызылдың эмчи училищезиниң фельдшер-акушер салбырынче өөренип кирген. 1972 чылда ук училищени чедишкинниг дооскан.

Раиса Чүлдүмовна 2 оолдун, 1 кыстың иези. Үш бичи чаштарның энерелдиг кырган-авазы. Ол аныяанда-ла, өөнүң эезинден кезээ мөңгөдө чарылза-даа, кадыг-бергелерге торулбайн,

өскүс арткан чаш ажы-төлүн чааскаан өстүрүп кижизиткен.

Раиса Чүлдүмовна ажы-төлүнүң ажы-төлүн азыражып, бут кырынга тургусчуру-биле, чоокта чаа Кызылче көжүп чедип келген. Амгы үедө ол республиканың № 2 божудулга бажыңында «Өг-бүлө планнаашкыны» деп төптө ажылдап турар. Эмчи мергежилдиг кырган-ава чечен чогаалга аажок сонургалдыг. Ол – Тываның херээжен чогаалчылар ассоциациязының кезигүнү. Ооң чогааткан шүлүктери кожуун болгаш республика солундарына, «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагына, «Сылдыс-чыгашка» парлаткылаан. Ооң шүлүктериниң кол темазы – ие-чаш дугайында.

С.САЛЧАК.

«ДҮРГЕН ДУЗА»

Кызыл хоорай төвүндө Кызаа бажың иштинде «Дүрген дуза» станциязы Дүвүренчиг ажыл-иште. Шеригжиткен дүрүм-биле Шөвөр кылдыр кеттинипкеш, «Дүрген дуза» эмчилери Дүвү-далаш абттаныптар. Колдуу кезини категориялыг

Кончуг шыырак эмчилер бар. Чүрээ турган кижин дээрге, Чүглүг куш дег ужул үнер. «Реанимация» бригаданы Ыңайлаанның тынын ап каар. Кончуг берге чалалга Колдуунда-ла «ПИТ» бригада Кордал чокту амызындан Кончуг дүрген камгалап каар.

ЭМЧИ ДУҢМАМ

Уролог, хирург мергежилдиг Уран холдуг мээң дуңмам Хакас хоорай Абаканда Каш чыл улай ажылдап чор. Кезип эмнээр кижилери, Хензиг чаш-даа дораан сегиир. Ажылгыры, шевер чоруу Ачавыс-ла кара ояар.

Бичилерниң дижин эмнээр Билии шыырак кермин Лора Билбези чок, кылбазы чок, Билдилег-ле удуртукчу. Ажыл-ижи, чуртталгазы Айлажып, таарышкан, Кадыкшылды чонга шаңнаан, Кайызы-даа хүндүткелдиг.

ОГЛУМ УРУУНГА

Кайгал кара карактарлыг, Кара баштыг хензигбей, Чугаалаар дээш чаданып, Чулчурткайнып олур сен. Дазырадыр давып турда, Танчыгы сагындырар. Коваңайнып, шыпыраңнаан Койгун ышкаш чарашпай. Борбак кызыл чаактары

Помидорга дөмейзиг, Каттырарга чаптанчыын Катап-катап ошкаксаам кээр. Дүрген өзүп, мандып көрөм. Дүктүг баштыг чарашпай. Чөгенчиглеп кырыырымга, Чөленгичжим боор сен, кызым. Раиса ХОВАЛЫГ. Кызыл хоорай.

Екатерина ТАНОВА

ЛИТЕРАТУРЛУУ АРЫН

КУЛҮК-ТАЖЫ

Эпостуг шүлүглел

Чедиги эге.
КӨШКҮН ТҮРК
АЙМАКТАРНЫҢ ХӨЛГЕЗИ-ЛЕ
АЪТТАР, АЪТТАР.

Илтериш-хаан чылгызының
Идегелдиг хавырчызы
Боралдайның бөдөй өөнге
Бо-ла келир оолдарны
Чылгычы-даа, кадайы-даа
Чымчак чылыг уткуп алып.
Карачылдың бөдүүн чемин
Кады деңге үлежип чиир,
Боттарының оолдары деп
Бодангылай бергилээрлер.
Чаңгыс кызы Гульнараны
Чалгааратпас кады ойнаар
Эрес-шоваа оолдарны
Эпти бо-ла мактаан оорар.

Чаңгыс өгнүң төрөлдери дег,
Чарылбас үш эжишкилер
Оюнга-даа, ажилга-даа
Ожуктуң үш даштары-ла.
Оолдарзыг Гульнаражык
Оолдарга езулуг эш,
Кылышпазы ажылы чок,
Кылынмазы аажызы чок.

Аалынга ховар оорар
Адазынга дузалажып,
Сыдым октап, кымчы чайып,
Чылгы дозар, күзет манаар
Чымыш долган ооң ижин
Шыдавыже кылчып турар.

Үе-шагның эргилдези
Үезинде орнун солчуп,
Эжишкилер хуннүң өзүп,
Элээдилер апаргылаан.
Боралдай бир-ле оолдарны
Бодундуве кый деп алгаш,
Ойнай-сылдай баштактанып,
Огулуг бир сүме каткан:
—Келир өйде экер эрге
Кеди быжыг өңнүк болур
Эки аътты богбазындан
Эдип, чазап, өөредир деп,
Эртем бар ийин, оолдарым.

Аъттар база кижилер дег,
Аажы-чаны аңгы-аңгы,
Каржы-дошкун холга кирзе,
Калчаа дайзын ында калыр,
Эптиг, ээлдек болур болза,
Эззиниң хөнүн билер
Эгириде чарлып болбас.
Эргелиг эш, өңнүү болур.
Каганывыс чылгызында
Кандыг аъттар чок дээр силер,
Таарышканын тудуп бээр мен,
Таныжып ап, чаңчыктырып,
Келир өйде чаалыг шөлге
Кедилег эш эки аътты
Амдыгааштан шилип алгаш,
Ажаап-тежээп өөредирер,
Опкан-чипкен оолдарга
Езулуг-ла эртем ол-дур.

Оолдарның карактары
Оттук шолбан чайыны-ла,
Езулуг-ла эр кижиниң
Оюп эртпес ижиндиге
Ам бо дораан кириксээштиң
Артында-ла алгыржыпкан.

Орлан уруг Гузель база
Оолдардан чыда калбаан,
Эмдик аъттар өөредир дээш,

Эзрежип туруп берген:
—Бажым кыргааш берген
белээң

Бар-ла болгай күжүр ачай,
Оглаа куннум – Кула-дайым
Оранчоктан мени таныыр,
Кыйгым дыңнааш маңнап
келир,

Кыйыым орта тура кааптар,
Челчигежин дырап, сыйбап,
Чечектерни аңаа өрүп,
Хертеш эптиг ооргазынче
Хербектенип үне бээр мен.
Чүгле богбам мынчага дээр
Чүгөн суглуун дайнап көрбөөн
Өңнүүмү ам мунар кылдыр
Өөредир үе келген,
Чылзып турбайн ам бо дораан
Чылгыдыва халдып ораал...

Кайыын тура чатты берген
Карак четпес талыгырда
Бүүрелчиннер ында-мында
Бүлүрээрп көрүлгүлээр,
Чиргилчиннер бырлаңайнып,

Чидип, көстүп ойнагылаар
Херии делгем Чөөн-Хову'
Кеден-биле шыптынган дег,
Көвей чылгы кирген соонда
Көзүлбейн баар, изи чидер.

Илтериш-хаан чылгызының
Идегелдиг хавырчызы
Боралдай-ла будулар чок,
Болчаан часпаан
ынакшаан дег,
Чылгы кайда доктааганын
Чыдындан-на эскерип каар,
Дузалакчы чылгычылар
Дурлаа кайдал, ынаар халпар.

Каганывыс чылгызында
Кандыг аъттар турбаан
дээрлел,
Аткылажып, чаалажырда,
Аалдажып, найырларда,
Садыглажып, орнажырда,
Чарыштырып мунарда-даа
Көшкүн түрк аймактарның
Хөлгези-ле аъттар, аъттар.
Чээрден-даа ында калыр
Челер, маңнаар кончуг аъттар
Урук туткан чылгычының
Уунче маңнаар ужур-даа чок,
Ынчалза-даа сыылаан сыдым
Ылдыртыпса болганы ол.

Одарында оожум даамай
Оъттаан чылгы дүймөлүңгөн.
Киштешпишаан, аткаар,
ишкээр
Кизиредир халчып турда,

Хову черниң күскү хады
Когурумнаан шуурган дег,
Элезин кум дээрдиве
Ээргештелип үнүп турган.

Аргамчының аагын көрбөөн
Ам-даа чалыы чаваа-кулун
Моюн часпайн кедирилгеш,
Богаалапкан сыдым-биле
Элээн үр-ле эптешпейн,
Эргештенгеш шаа төнер.

Аъттар тудуп шалбааары
Амыр эвес эртем дээрзин
Оолдар ынчан бир-ле дугаар
Ожаап билип алганнар-даа.
Ол-даа канчаар, оолдарга
Оон артык солун ажыл –
Эмдик малга чүгөн суккаш,
Эзер уруп, колуннаары.

Ону база Боралдай-ла
Оолдарга айтып берген.

Опкан-чипкен оолдарның
Омаа хайнып, соруу киткеп,
Эмдик малдар ооргазынга
Эзирлештир хонгулапкан.

Экер эрге эннеш болган
Эмдик чаваа мөөп турда,
Көк дээрн хөлбөңейнип,
Көгмен сыннар хөртүктелип,
Кара чери сиртиңейнип,
Карак оду кызаңайнып,
Аът хаайы каргыткайнып,
Ай, хүн дээрде самназа-даа,
Хүмүш чүгөн тынын туткан
Күштүг холдар салыры чок,
Эмдик аъттар эзлериниң
Эвиндиге чайгаар кирер,
Экер эрнин күжүн шенээр
Эртем ынчаар шиңгээттинер.

Оолдарзыг Гузель база
Оларындан чыда калбаан,
Кула-дайын мунувуткаш,
Кушталдырып, халдып турда,
Чоолбургай кара чажы
Соңгаар эстеп, чалгып
чораан...

Элээдилер назы-хары
Эрте солчуп эрте берген,
Үе-черге эжишкилер
Үүле-чолу улам дүгүп,
Аразындан суг-даа акпас,
Найыралы улам быжаан.
Чүгле харын чаа байдал

Шүүштүрүп шенээн ышкаш,
Кымның кымга кымы боорун
Хынамчалыг үлей берген.

Көгмен сынның ховар чечээ
Хөлбөңейнип чазылган дег,
Күзел-соруу оолдарзыг
Гузель кыс бооп өзе берген.
Авазының чаяп кааны
Арыг чараш шырайында
Аткан даңның хаяа чырыы
Адааргаан дег чайынналган,
Чойган ышкаш хөнү сыны
Чоргаар көстүр чараш кыстың
Шолбанналган карактары
Шонувутса болганы ол.

Күлүк-Тажы сеткил чүрээң
Гузель шуут-ла чүгөннепкен,
Хүрең шой дег шырайындан
Хүлүмзүрүг ыраваастаан.

Кара-Көгел Гузелинге
Кады төрөөн акызы дег,
Кара чаңгыс дунмазының
Камгалакчы күжү болган.
Хавырчы-даа, кадайы-даа
Кара-Көгел экер эрни
Эр чаңгыс огулус деп,
Эргеледип мага ханмас.

Сески эге.
КУЛҮК-ТАЖЫНЫҢ
ДАЙЫН ОРУУНЧЕ ҮНГЕНИ
Хүннер, чылдар билдиртпейн,
Орнун солчуп турза-турза,
Күлүк-Тажы, Көгел ийи
Опкан-чипкен эжишкилер
Эр хиндиктиг экер эрнин
Эртер оруун шилип апкан.

Хүлер, шойдан шуткуп
каан дег,
Хүрең арны хүнге чайнаан,
Успа-Хөлдүн тереңи дег,
Улуг ак-көк карактарлыг,
Хокпаксымаар кырлаң
хаайлыг

Кончуг чараш Күлүк-Тажы
Кожа-хөлбээ аймак чонда
Хожа дирткен үрен болган.

Кавайлыындан кады өскөн
Каашпас эжи Кара-Көгел
Кара-Хөлдүн ханызы дег,
Карактары чайынналган,
Кадыр хаваан дүйүптерге,
Хая-туруг сагындырар,
Шыдал күжү чедишкелек
Шынап чараш эр-даа болган.

Айның чаазы эки хүнде
Албаты чон чыгып келген.

Өргүн хемде өргээ чоогун
Өртөөн аъттар дола берген.

Күлүк-Тажы улуг хаязы
Күрү баштаан Билге-Каган
Чыгып келген бүгү чонга
Шынны сөглөп, чарлык болган:
—Келген хөй чон, оваарыңар,
Хеймер дуңмам өзүп келген.
Экер эрнин артап эртер
Эргининиң кырында тур.
Шырай-арны додуккалак,
Шыдал-күжү чедишкелек,
Амдызында шериг баштаар,
Алызында каган болур
Күжүр эрге—Күлүк-Тажыга
Күл-Тегин²³ деп атты бердим.

Хүлээлгезин тудуп кирер
Күл-Тегинниң шериг хевин
Ам бо дораан кедиринер,
Абдын-хөлүн эзертеңер.
Кара-Көгел эжин база
Кады деңге белеткеңер!

Эр бооп өзер экер эрнин
Идик-хевин, оык-чепсез
Өйү кээрге белен кылдыр
Өгдө бүрүн белеткеп каан,

Чаалыг шөлге тудуп кирер
Ча, согуну база белен.
Честен шуткаан сүүр тейлиг
Шериг бөргүн кедиптерге,
Кулак эртип бады барган
Куяк шывыын эштиптерге,
Табгачыдан чалаттырган
Дарган кижн таптап соккан
Каң-болат селемезин
Хажызызынга астыптарга,
Күл-Тегин дег көрүштүг эр
Күрүде чок, ховар болган

Дайынчының чаалыг черге
Дайылдажып мунар аьды
Маңган ак аът—Алп-Шалчы²⁴
Бажын савап киштеп турган.

Кавайлыындан кады өскөн
Кара-Көгел эжи база
Шериг хевин кедивиткен,
Чепсек-чепсээ
кыңгырткайнып,
Куржаангы дег кадыр белин
Куржай алган калбак курда
Албыс-шулбус болат улдус²⁵
Аар салам ааттыңан,
Эки аьды Эзир-Кара
Эззин кый деп, киштей берген.

Экер эрлер аъттаныр дээш
Эзеңгизин тепкелекте,

Оттук шолбан карактарлыг
Орлан уруг Гузели бо
Оолдарның чанын орта
Оожум топтук чедип келген.
«Чаалыг шөлге, канчап билер,
Сагызын-даа болгай
аан— дээш,
Кул-Тегинге чанчык²⁶ сунгаш,
Хүннээреткей хүлүмзүрөөн.
Кады төрөөн хазы болган
Кара-Көгел акызынга
«Камгалалың болзун» дээштиң
Каастап даараан саадак²⁷
берген.

Чарлыышкының шагы кээрге,
Сагыштарга аар-даа бол,
Харадалын илередип,
Карак чажын кым-даа төклээң.

Көгмен сыннар артындыва
Көвей шериг шимчеп үнгөн.
Чаалыг шөлче бир-ле дугаар
Чалыы чанчын²⁸ аъттаныпкан
Албаты чон шериглерин
Алгаш-йөрөөп артып калган.

Хамык улус аразындан
Кара чаңгыс күжүр Гузель

Сарынналган чалыы чүрөөн
Чагырып ап чадал турган.
Кулуундан өөреткен
Кула-дайын мунувуткаш,
Кара-Кожогар сиртиндиге
Халдып үнгеш харангылаар.
Өйде-өйде сеткил чүрөөн
Өйүп келир сарынналыын
Ыры-биле чавырып ап,
Ындынналдыр бадырыптар:
«Чаалыг шөлче аъттаныпкан
Чаражымдан чарылбайн,
Узун дуртуг Маңган-Акка
Ушкажыпкан болурумкай.

Күзел ышкаш турган болза,
Күжүрүмге кожалоштыр
Кажанда-даа чарылбайн,
Кады тутсуп чораан болза...»

Тоску эге.
КУЛ-ТЕГИН ЧАНЧЫН
ЧААЛАЖЫГДА

Илтериш-хаан хеймер огулу
Идер чалыы Күлүк-Тажы
Чаалажыгже үнүпкен деп,
Чар-даа дораан тарай берген.

Чаалашканнар ону дыңнааш,
Шала сестип, аймаараан дег,
Ында-мында бөлүгүлөшкөн,
Ылап шынын айтырышкан.

Кым дээш, чүү дээш,
кымның-биле
Кырыш, согуш кылыр дээрзин
Таптыг билип албайн чыткаш,
Дайын-чааже кирип болбас –
Улуг түрк каганнарның
Угаады-даа ындыг турган.
Салгал дамчаан чагыг сөстү
Чалыы чанчын кайын уттур.
Чааже кирер бертинде-ле
Чагыг сөстү сактып келгеш,
Чаалашканнар аразынче
Шаап киргеш кыйгы салган:
—Эй, шупту дыннаарам,
Эл-чуртум чаачылары –
Оык-чепсек эдилээрнер,
Оваартынып болгап көргер.
Чаалажыгга бир-ле чылдак
Шала-була көстүп кээрге,
Ону улам өөскүдөргө
Оон херек бүдөр деппе.
Дүлгээзинге алыскаштын

Дүктүг бажын алзывытса,
Аал-чурту ээн калгай,
Ажы-төлү өскүс калгай.

Улуг Түрк каганат-даа
Углуб бустур чыгай берди,
Каржы сеткил углап-баштаан
Ханныг чааның херээ бар бе?
Согуң, чаны холдан салгаш,
Сокчур моңу черже октааш,
Хылыш, мези, селемени
Хыннарынче суккулаңар.
Аймактарда аалыңарже
Ам бо дораан чаңгылаңар.

Дайын-чаадан корткан-дыр
деп,
Таарыы бодай бербес силер,
Угум-дөзүм маадырларны
Улус чонум шупту билер,
Чаңгыс оык-даа салбайн

чыткаш,
Чаржынчыын деп бодаваңар,
Холу сирлеп, бажы эргип,
Корткан-дыр деп бодаваңар.
Чаалажып кирипсимзе,
Чаңгыс огул халас барбас.
Каржы-дошкун өжээтенге
Хайыра чок болурум шын,
Байгы сеткил ханызындан
Баштай салган оыгум бо-дур!

Чаалажыгның улуг өртүн
Чаашкын келгеш өжүргөн дег,
Чаачылар аймай берген,

Чанарынче далажыпкан.
Чүгле чаңгыс Улуг-Иркин
Чүден артык кылыы хайнып,
Аймактарны үзе сүргеш,
Аайыңа кирип алгаш,
Тускай күрү тургузуп ап,
Туразында чагырар дээр
Соруу бүтпейн баар дей

бээрге,
Соңгу чүктен чыгган шерин
Аткаарлавайн тулчуңар деп,
Алгызын төп, шаап турган.

Күткүлгеге кирген шерин
Күжүн мөөңөп, чепселенгеш,
Чалыы чанчын шеринге удур
Шаап халдап, тулчу берген.

Түрктөргө бурун шагдан
Дүрүм болган чаңчыл турган –
Чаалыг шөлде тулчушкунче
Чалданыш чок кирген соонда,
Баштыңының адын адап,
Бардам түрлүг сокчуп турар.
Чалыы чанчын шериглери
Чаңчыл сагып, хей-аът кирип,
Күл-Тегинниң адын адап,
Кускуннапкаш кылытыпкан.

Дайылдашкан талараның
Дал ортузу хайым черден
«Күлтегин! Күлтегин!» дээр
Күштүг үннер чаңгыланган.
Ийи тала үскүлөшкөн
Изиг түлүк тулчушкунда
Каң селеме каңгырткайнып,
Кара чер-даа сиртиңейнип,
Аъттар киштеп, хаарыктап,
Аткан согуң сыңайнып,
Туман доозун аразында
Тулукшаннар көстүп, чидип,
Дайын шөлү улуг хову
Давып, самнап, ондап чыткан.

Изиг-түлүк тулчушкуну
Ийинден ол харап турбайн,
Чаалашканнар аразында
Чанчын боду халдап турган.
Күл-Тегинниң Маңган-Агы
Кушталдырып халдып турда,
Экер эрнин шырай арны
Эртенги хүн хөөрөөн дег,
Мези туткан күштүг холдун
Беш салаазы кошкаш дивес,
Ол-бо чүктен сыылаан оыкту
Ожаавайн сокчуп турда,
Честен шуткаан бөргүн орта

Чеже согуң кайтыкпааныл,
Куяк хепке дыынмаан оыктар
Кулбурааштын черже тоглап,
Маадырның шыңчы өңнүү
Маңган-Агы – Алп-Шалчы
Халдакчының мунган аьдын
Хажызынче аңдара теп,
Чидиг каң дег дижи-биле
Читкезинден үзе тырттып,
Эззинге болчуп турда,
Эннепки дег күчүтөн чок.

(Уланчылыг).

Амгы үеде Сибирьниң болгаш Забайкальениң шериг округтары чаартылганын, организастыг болгаш кадр эде тургузулганын белең эвес үезин эртип турар. Кандыг-кандыг өскерилгелер бооп болурун дугайын Сибирьниң шериг округунуң организастык-мобилизация эргелелиниң штавының начальниги полковник Виктор Глотов тайылбырлаан.

— Виктор Станиславович, шериг комиссариаттарында улуг өскерилгелерниң болуп турар чылдагааны үдө ирги?

— Ажы-биле алып болза, ол дээрге чугула херек апарган эде тургузулганы дээр. Шериг комиссариаттарының эде тургузулганы ниити шериг реформазындан чыдып калбас ужурул. Канчаар-даа алып болза, шериг комиссариаттарында даастыган ажыл-иш черле өскерилбес: ол дээрге шериг келдирилгезинге белеткел ажылдары, шериг албанынга келдирилге, керээ езугаар шеригже шиллге, шеригден халашканнар-биле болгаш хоочуннар-биле ажыл, ол ышкаш мобилизация ажыл-чорудулганын нарын сорулгаларын шийтирилээрди. Чугаа болза, ажылдың чаа негелделеринге дүүштүр эде тургустунары, ону чаа езу-биле үнелеп көөрү болур.

Чаа негелделерниң тургустунуп келген чылдагааны чүл дээрге, келдирилге болгаш мобилизация сорулгаларының өскерилгени-биле холбаштыр хамаарышкан девискээрлерге чогуу санныг штаттары хевирлеп тургузары, чамдык шартаразынның апарган арга-хевирлерден адырлыры болур.

Чижек кылдыр чаңгыс барымдааны кирип болур мен. 1941 чылда, дайын эгелээринин мурнунда ССРЭ-ге шериг комиссариаттарына шериг албанынгаларының болгаш албан-хаакчыларның саны ниитизи-биле 33164 кижиге турган болгаш, келдирилге болгаш мобилизация сорулгалары чедишкенин күүсеттинип турган. Амгы үеде Россия Федерациясында шериг комиссариаттарының ажылдакчыларының саны барык ийи катап хөй.

Эде тургузулганын айтырылганы чеже-даа бодаттынып кылдынган болза, ол хөй янзы талаарлыг болгаш социал база экономиктиг салдарлыг болуру билдингир. Шериг комиссариаттарын Камгалал яамызының саң-хөө хандырылганынче шилчидери база боттанып ужурул.

Херек кырында бүгү ажылдарны чорударының мурнунда шериг комиссариаттарының удуртулгаларының санал-аналын база барымдаалап көргөн. Көдээ районнарда эвээш девискээрлерни хандырып турар шериг комиссариаттарын дүжүр, ыңдыг черлерге шериг учедунуң столдарын арттырып каар. Мында кол барымдаалаттынып турар чүве чүл дээрге, шериг комиссариаттарын ту-

дарына саң-хөө чарыгдалдарын кызырары, ооң кадында оларның мурнунга салдынган сорулгалары күүседириниң шынарын кудулатпазы болуп турар.

— Төлөветтинген чаартылгаларның сан-көргүзүмдери кайы хире болурул?

— 100 ажыг шериг комиссариаттарына хамаарыштыр айтырыг тургустунуп келген. Хоорайларның 54 комиссариаттарының орнунга 23 комиссариаттар артар. Көдээ районнарның 51 комиссариаттарының орнунга 25 каттышкан шериг комиссариаттары артып каар.

— Кызырылдага таваржыр кижилерниң социал камгалалы канчаар шийтирилтирил?

— Шериг албанынгаларга өске черлерге ажылдаарын сумелээр. Халажылгаже үнер эргелиглер ол эргезин ажылгап болур. Бүгү ажылдакчылар бооп болур өскерилгелер дугайында баш удур билип алганнар, ыңчангаш кижиге бүрүзү бодунуң каяа, чүү черге ажылдай бээрин билер. Тускай аттестация комиссиялары ажылдаар, оларның составында профэвилел органнын төлээлекчилери кирген. Ындыг болганда,

ажылдакчыларның конституция езугаар күш-ажылга эргелери камгалаттынар.

— Чаартылгалар үезинде шеригке келдирткеннерниң, эде белеткел эртерлерниң эргелери канчаар камгалаттынарыл?

— Шериг комиссариаттарының чаа штаттары келген кижиге бүрүзүнүң айтырылганын шийтирилгезинге четчир кылдыр ыңчаар саныттынган. Каттышкан шериг комиссариаттарының турар черлери баар-чедеринге тааржыр орук харылзаалыг болулаар. Ооң-биле кады чаа келдиртип турарларга болгаш шеригке шуут келдиртип турарларга орук өртөөн төлөп бээр.

— Дүжүп турар шериг комиссариаттарының фондурларын канчаптарыл?

— Муниципалдык өңчүге хамааржы бээр артык бажың-балгаттарны, өске-даа тудуларны тус черлерниң эрге-чагыргаларына дамчыдып бээр. Федералдык өңчүге хамааржыр тудулар база бажың-балгаттар шеригниң эрге-ажыктарына ажылдагынары-биле артар, ооң иштинде шериг албанынгаларының болгаш хамааты-

даа албан-хаакчыларның чуртталга байдалдарын шийтирилгезинге ажылдагынаар. Чижээ, Томск хоорайның Октябрьск районун дүжүр шериг комиссариатының тудуларын шериг албанынгаларының чуртталга шөлү кылдыр ажылдаар.

— Шериг комиссариаттарының кадрларының чаартылганын дугайында чүнү чугаалап болурул?

— Мурнунда-ла дыңнадып, сагындырып каанын езугаар кадрлар солчулганын ол тургузулганы да таарымча чок чүүлдерни чайладыры-биле боттандырып турар. РФ-тиң Чепсектиг күштеринин Чингине штавынче берген саналдарны езугаар шериг комиссариаттарының болгаш келдирилге дээш харысалгалыг ийи килдистерниң начальниктеринин солчулганын хемчеглери боттаныр.

Ниитизи-биле алып болза, шериг комиссариаттарының эде тургузулганын планыг хемчег болур болгаш Россияның амгы Чепсектиг күштеринин тургузулганын чугула кезээ болур.

Сибирьниң шериг округунуң медээ болгаш хөй-ниити харылзаанын албанының ажылдакчызы Валерий ЩЕБЛАНИН чугаалашкан.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда (июнь 5-12 хүннеринде) республиканың девискээринге 106 кем-херек үүлгедии бүрүткеттинген, оларның 55-ин ийи-биле истеп тодараткан. Аар кем-херектерден 4 өлүрүүшкүн, кижиниң кадынга кара өжөгээр хора чедирген 6 таварылга, 7 күштээшкин, 4 дээрбечи чорук, 8 үптээшкин, 53 оор чорук, 6 орук озал-ондаа болган. Наркотиктиг бүдүмөл хавырган 2 таварылга демдеглеттинген.

Эрткен неделяда кем-херек үүлгедиглериниң ниити саны кызырылза-даа, оларның чамдыктарының аар болгаш каржы-дошкуну кижини кайдадыр.

А эң хөй — соттуг телефоннар оору болуп артпышаан. Чаңгыс эвес удаа сагындырылганы кылып турган кадында, телефонун көзүлдүр азып алгаш азы хөй-ниити черлеринге хайгаарал чокка арттыргаш, бир болза эки танывазы, чамдыкта мырыңай шуут танывазы улуска оозун тутсу каапкаш, сотка артып каап турарларның саны немешпишаан. Ооң кадында дыңнадылганы орай кирип турарлар бар. Чижээ, май 5-те №5 школаның тон азар черинден соттуг телефон оорлаткан дугайында назы четпез оолдуң иези чоокта чаа дыңнаткан. Чүгле ИХЯ-ның болгаш хоорайның ИХЭ-ниң криминалдыг милиция инспекторларының шудургу ажылының түңнелинде оор туттурган.

Кижиге удур кем-херек үүлгедииниң бирээзи — күштээшкин, эң истеп тодараттыгыр кем-херектерниң бирээзи дээрзин билер турбуже, чүгле июнь 6-да безин республикага 3 күштээшкин бүрүткеттинген.

Оларның бирээзин Суг-Аксының 16 харыг 9-ку классчызы кылган. Арткан ийизи Ак-Довурак хоорайга база Таңдының Межегейге болган. Кыс уругларга аргалыг болза, оолдар-биле арага ишлезин, кезээки үеде үделге чок кылаш тавазын болгаш эки билбези эр улустуң чалалгазынче бар-базын сагындырышаан, серемчиледиг болурунче кыйгырар-дыр бис. Силерниң арын-нүүрүңер, кадыкшылыңар, оон кедерезе амы-тыныңарның айыыл чок чоруу бирле дугаарында силерден хамааржырын утпаңар.

База катап араганың хайынче эглип келилиңер. Орук шимчээшкиниң шагдаа ажылдакчылары эзирик байдалга машина мунар чолаачылар-биле чидиг демиселди чорудуп турза-даа, машина бүрүзүн хайгааралга аптар арга чок. Июнь 6-да 00.15 шакта Красноярск — Күрүне кызыгаары автоорукка чораан «ВАЗ»-тың чолаачызы машинаның удуртулганын тудуп шыдавайн барганының түңнелинде, ол аңдарылган. Чолаачының эзирик чораанын илерезэн. Ол чүгле бодунуң эвес, кады чорааны 5 кижиниң амы-тынын база айыыл-халапче чыгап

чорааны ол. Олар аңгы-аңгы чаданың кемдээшкиннерлиг болган.

Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан суурнуң чурттакчызы 4 муң акша дээш кара-бажыңче кирген. Ол июнь 7-де бир бажыңның эжин тура каггааш, уруглар колясказы болгаш алюминий паш-саваны оорлаан.

Июнь 9-та Би-Хем кожуунда «Шивилиг» эртирилге пунктузунга кожуунуң орук шимчээшкиниң инспекторлары Кызылдан Абакан бар чораан «Икарус-250» автобуска хыналда кылып тура, пассажирлерниң бирээзинден 190 санныг, 3 кг ажыг гашишти хавырган. Ол Сарыг-Сеп суурнуң ажыл чок чурттакчызы болган.

Июнь 12 — Россия хүнү Өвүр кожуунуң Хандагайты суурнуң чагыргазына улуг алгыш-биле эгелзэн. Ийи кижиниң кады арагалаашкыны башта кемдээшкин болгаш эгин, холдуң салааларынче чидиг бистиг чүүл-биле балыглаашкына чедирген. Кем-херек үүлгедии болган черден аш-чем кылырынга ажылдаар бижекти тыпкан.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

ХАЖЫДЫШКЫННАР ИЛЕРЭЭН

Росхереглелхайгааралының Тыва Республикада девискээр эргелелин хайгаарал болгаш контроль килдизиниң специалистери май айда Чаа-Хөл кожуунуң Чаа-Хөл, Ак-Туруг, Кызыл-Даг суурларына 7 садыгны болгаш 1 аптеканы хынаан. Оларның шуптузунга бараан садарының дүрүмнерин хажыткан таварылгалар илерезэн.

Шупту садыгларда ол дүрүмнерни көскү, билдингир кылдыр азып көргүспез. Бир садыгга күрүне хыналдазы эртерер хуусаазы эрткен деңзи бар, кадыг метрни таңмалаваан, ажылдаар чурумун чарлаваан, 3-үнде ажыл дугайында үнелелдер болгаш саналдар дептери чок, 5-инде өртектери багайтыр бижээн, ийи садыгта сайгарлыкчының күрүне бүрүткелин эртенениң дугайында херечилел чок.

«Хереглелчилерниң эргелерин камгалаар дугайында» РФ-тиң Хоойлузунуң негелделерин, күрүне стандарттарын уруп, аш-чем эвес барааннарны садып алыкчыга долу медээлер чок, кылган чери билдинмес, ооң ажыктыг шынарларын айытпайн, орус дылга медээ чок дээн ышкаш хажыдышкыннарлыг садып турар.

Чижээ, ийи садыгга 320 рубль түңнүг парфюмерия барааннарны хуусаазы эрткен дээш садарын соксаткан, ийи садыгга 450 кезек 22,4 муң рубль өртектиг уруглар барааннары, а радио болгаш электри барааннары (мырыңай 64,4 муң хире рубль өртектиг) база ыңдыг салымга таварышкан. Шак мынчалдыр санаар чүве болза, ниити түң аажок хөй болган. Оларның аразында хереглел болур үези эрте берген аш-чем барааннары, эмнер база саттынып турганы дыка айыылдыг дээрзи билдингир.

Хыналда хемчеглериниң түңнелинде 20 муң рубль түңнүг торгаалга 8 кижиге таварышкан.

С. МОНГУШ,
килдистиң кол специализи.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, хүндүлүг ававыс, кырган-ававыс, Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг ажылдакчызы, Улус өөредилгезиниң тергини Чутурукпай Байыровна БИЧЕНИ сөөлгү оруунче үдежил, биске моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен чоңурус — ТР-ниң иштики херектер сайыдының оралакчылары В.Н.Конгарга, В.Э.Байкарага, яамының парлалга албанынга, «Шын», «Тываның аныктары» солуннарның коллективтеринге, Эрзин кожуунуң төп эмнелгезиниң, Сесерлиг школазының коллективтеринге, ававыстың аңгы-аңгы чылдарда кады ажылдап чорааны эш-өөрүңге, кожаларыңга, Кызыл хоорайда, Би-Хем кожуунуң Тарлаг суурда кудаларывыска, ырак-чооктан келген төрөлдеривиске, эш-өөрүвүске улуу-биле четтиргенивисти сагыш-сеткилдин ханызындан илереттивис.

Уруглары, уйнуктары.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Чааа.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35,
кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94,
бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культу-
ра, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый,
үлөтүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 9633. Чагыг 64.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит»,
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш
массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы
Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004
чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Пар-
лалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типо-
графиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыган материалдарның авторларының бодалдары редак-
цияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыган саннары болгаш
өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.